

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 52 (1938)

Rubrik: A prô dal rumansch sco quarta lingua naziunala svizra
Autor: Lansel, Peider

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 04.05.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

A prô dal rumansch sco quarta lingua naziunala svizra

Illa votumaziun populara dals 20 favrêr 1938, il pövel svizer ha arcognuoschü cun passa 500mila vuschs, dasper' al tudais-ch, il franzês e'l talian, eir il rumansch sco quarta lingua naziunala. Las *Annalas* vöglian cuntribuir a la documantaziun da quista imponenta manifestaziun da solidarietad confederala, publichand in versiun rumanscha:

1. Il discuors *Pro Quarta Lingua*, cha il *Cuss. fed. Philipp Etter* tgnet a Turi, illa manifestaziun organizada tras la *Nouva Soc. Elvetica*, ils 31 schnêr 1937.¹⁾

2. Il *Messagi* dal Cussagl federal a l'assamblea da las Chambras, text da *Cuss. fed. Ph. Etter*.²⁾

Quists duas documaints chi cumprovan la profuonda incletta e la comoventa simpatia da las autoritads federalas a pro dal rumansch, nun han pers dafatta brich lur importanza davo la votumaziun populara da l'an passà. Blerant, quels reistan sco nossa *Magna charta*, q. v. d. preziusas perdüttas da nos arcognuoschmaint, affermà solennamaing illa costituziun federala. Lur publicaziun illas *Annalas* vain fatta aposta per render hozmà tals documaints accessibels a tuots.

Lapro ston in uorden da temp gnir baininclet resguardats eir: il *Votum* dal deputà *Sep Modest Nay*,³⁾ ils discuors salvads dal *Dr. Otto Gieré* (l'iniziatur da l'inter movimaint)⁴⁾ e dal *Prof. P. Tuor* ils 3 setember 1934 a *Razèn*,⁵⁾ scopür *l'Instanza dal Pitschen Cussagl grischun* al Cussagl federal, dals 21 setember 1935, re-

¹⁾ v. Text origin. tud. in *Raetia*, Bündner Zeitschrift für Kultur. Nr. 1. Chur, October 1937. — miss in rum. d'E. B. tras il suotscrit.

²⁾ v. *stampa uffiziala tud.* Nr. 3553 & *redacziun franzêsa* idem. Berna. Chalanda Gün 1937 — versiun rum. d'E. B. dal suotscrit.

³⁾ v. *Annalas* Tom LI 1937.

⁴⁾ v. *Annalas* Tom IL 1935.

⁵⁾ v. *Ischi* Tom XXV 1936.

prodüta per la part essenziala il messaggi dal C. F. a las Chambras (text complet v. ⁶).

Ils Rumanschs nu podran mà savair grà avuonda al *cuss. fed. Etter*, magistrat seguond la meldra tradiziun svizra, il qual fin dal prüm nan ha suostgnü lur dumanda cun arguments uschè elevads i probants dad excluder tuottas opposiziuns, saja illas Chambras federalas co in giasettas e rivistas. As incleja cha'ls Rumanschs ingrazchan dacourmaing tuots confederats da lingua tudais-cha, franzésa e taliana, ils quals han dalunga tut spraisa per nos veider linguach, in vuschand lura a prô da seis arcognuoschimaint.

Ils bain quants *na's* pro la votumaziun, correspuondan ad ün spiert d'opposiziun chi's verifichescha dapertuot ingio'ls vuschants sun effectivamaing *libers*. I füss dal reist stên giavüschabel, cha'l *Comité «Pro quarta lingua»* as decidess da resümar our da l'abundantischem material la cronistorgia da sia activitad ant la votumaziun. Quista, es in fuond statta be la conseguenza logica da la tolleranza e dal respet, pro nus bunamaing tradiziunals, vers ils drets linguistics.

Mincha pajais es natüralmaing patrun d'agir sco ch'el craja bön, in resguard linguistic, la Svizra nu pretenda da dar leziuns ad ingün mo nun ha neir da surgnir talas da l'eister. Quai es ün afar nos, exclusivmaing nos. Sainza fôsa superbgia la Svizra spor dscha l'exaimpel, cha'l cunviver paschaivel e früttaivel da quatter schlattas cun lur differenzas nöglia be linguisticas, nun es dafatta brich' ün' *utopia!* Quants oters pajais da nossa uschéditta *civilischa Europa*, pon dir otertant? Chi fetschan bön!

In mincha cas ston uossa *tuots Rumanschs, ün per ün*, as render plü co mà seriusamaing quint da la responsabilitad e dals dovoirs surtuts, in dumandand cha lur lingua materna vegna declarada *lingua naziunala svizra*. Ingrazchain dacourmaing nos fidels confederats dals trais oters linguachs, mo tgnain ad imaint cha: *Il mantegnimaint, la cultivaziun e la defaisa da nos venerabel patrimoni linguistic, reistan adün 'in prüma lingia, il nöbel dovair dal pövel rumansch e dal Chantun Grischun!*

Viva la Grischa!

Peider Lansel.

⁶) v. *stampa uffiziala* publ. dal P. C. in tud., franzés & talian; versiun da Dr. jur. Rob Ganzoni, viavant cussglier da la regenza a Cuaira, uossa red. dal Fögl (F. d'E. 1937 Nrs. 88 a 98) in rum. d'E. O.

PRO QUARTA LINGUA

Discuors da cussglier federal Philipp Etter

Fich ondrà Signur President,
Stimadas Signuras e Signuors,

Ant var duas eivnas, avet eu occasiun d'assister in quista medema venerabla sala, a la festivitàd cha ils Turigais arrandschettan per ondrar *l'Antologia degli scrittori della Svizzera italiana*. Quella festivitàd am laschet üna profuonda impreschiun. Eu n'ha resanti dinrar uschè vivamaing, quant cha il natüral cunviver spiritual saja necessari, per las differentas culturas da nos pajais. Id eu vuless am associar dacourmaing als chods plets d'ingrazchamaint cha il Signur President Motta adresset a Turi in quella occasiun. — Daspö quai ha Turi festagià il 70vel anniversari da nos poet svizer tudais-ch Ernst Zahn. Il pled onurari nu gnit surdat ad ün svizer tudais-ch, mo ad ün romand da l'importanza da Charly Clerc, — i nu 'vessan podü tscherner letta. Quai demuossa darché finamaing, cha il poet svizer tudais-ch nun apartegna be a la Svizra tudais-scha, mo a la Svizra intera, cha nus apartgnains insembel. Hoz la famiglia es darché reunida. Il figl alemannic es qua! Il figl romand es qua! Il figl talian es qua! Id hoz as preschainta eir amo ün *quartavel* figl: il figl retorumansch, chi dumanda da gnir arcognuoschü sco tal. Quel nu dumanda nimia ün arcognuoschimaint il sen ordinari dal pled q. v. d. per ils alimaints. El dumanda ün arcognuoschimaint fuormal cun tuot ils onuors. Id eu am saint in quista occasiun ün zich sco'l bap davant jüdesch, bricha sco ün bap abat-tü mo sco ün bap cuntaint e felizi. Eu'm chat sco'l bap chi nun es nimia be dispost ad accordar al quartavel figl e frar l'arcognuoschimaint dumandà, mo chi vuless be dalunga avrir la bratscha a quist seis discendent e'l dar üna closa branclada! Quai nu correspuonda be a meis spür sentimaint persunal. Eu tschantsch a nom da l'inter Cussagl federal, chi m'ha autorizà id incumbenzà da spordscher a la manifestaziun dad hoz il salüd uffizial dal guvern, i d'asgürar cha il movimaint rumansch ha tuot la simpatia dal Cussagl federal.

Quai fa vairamaing bain al cour da constatar cun qual fö e cun quala incletta il pövel svizer ha fin dad hoz acceptà la dumanda, cha il rumansch saja arcognuoschü sco quartavla lingua. Nos pövel ha bainischem intuì chi's tratta d'üna *dumanda d'importanza federala*. E cun la medema intuiziun, ha el eir dalunga inclet, cha quista dumanda nun admetta co *üna* rasposta, nempe ün schlass id alejer *schi!*

Perché la dumanda dals Rumanschs per l'arcognuoschimaint da lur linguach, tocca *a trois grands principis*, ils quals, cun oters insembel, decidan l'esser dal spiert confederal:

Respet al dret da la lingua materna!

Respet al dret dal pitschen!

Respet a la valur da la tradiziun!

L'artichel 116 da la constituziun federala, chi declera il tudais-ch, il franzés e'l talian sco linguas naziunalas, es üna zoja dal dret costituziunal svizer. Legalmaing nus nu cognuoschains la noziun da minurità linguistica. Nus cognoschains be la noziun cha las linguas naziunalas *han ils medems drets*. Nus cun trais *e perfin quatter linguas* podain ans tgnair stên buns, d'esser rivads a viver in pasch, nöglia be ün *dasper'* a l'oter, mo da viver *insembel, cun i per* l'oter. A meis vair aint füss quai tuotafat fallà, da resguardar quista soluziun paschaivla dals problems linguistics, sco causada unicamaing tras consideraziuns politicas statalas. Il plü davo motiv giascha plü profuond: el consista *il respet vers il dret e la libertad da la persunalitad e lander vers il dret dal linguach matern!*

Stand uschea las chosas, lura nu savess eu perché nus nun stovessan accordar als Rumanschs, illa masüra praticamaing pussibla, il medem dret sco a tschellas linguas naziunalas. La consideraziun ch'apaina üna tschientavla part da la populaziun totala da la Svizra appartegna al territori rumansch, nun ans dascha impedir da render jüstia eir a quist quartavel territori linguistic. Normativ es simplamaing il fat, cha 44mila confederats tschantschan rumansch, lur linguach matern, e cha quist lur linguach matern es intensivamaing cullià cun üna part da pövel e da terra svizra. Quist fat oblaja. El ans oblaja cun dubla forza, daspö chi's tratta dal linguach d'ün *pitschen* pövel, chi nu po rivar as impuoner cun il pais e la massa. Quia urtainsa vi d'ün seguond trat essenzial dal spiert svizer: *il respet vers il dret dal pitschen*. La Svizra svesa es

ün pitschen pajais chi nu viva tras pussanza, mo tras dret, tras il dret eir dal pitschen. Il respet dvant il dret dal pitschen, sto damaja animar eir la politica interna da nos pajais. Ils Rumanschs, as rechattan ultra da quai, cun lur linguach in üna situaziun bainischem unica. Dintant cha las trais otras linguas da nos pajais appartegnan a grands territoris culturals, cun ils quals nus mantgnains vivas relaziuns spiritualas, il rumansch reista tuotafat isolà. Per nun avoir ingün culliamaint cun ün territori plü grand, chi tschantscha il medem linguach, sto el plü co mà far quint sün la protecziun dal stadi e sün la serviziaivla incletta dals confederats. Respet damaja vers il dret dal pitschen!

Mo jüsta il fat ch'ün pitschen pövel isolà illas muntagnas relicas, chattet la forza da mantgnair seis ajen linguach tras ils tschientanêrs, in defendand victoriusamaing sia preziosa jerta spirituala, quist fat sdaisda nossa *admiraziun*. Quai sto esser ün pövel *ferm, animus e fidel*. Il attachamaint dals Rumanschs a lur lingua materna, exprima l'istessa forza spirituala chi animescha il paur a nu's stachar da sia terra. Il paur nun ama e nu defenda seis terratsch, causa cha quist il nudraja e'l mantegna, el as rainta landervia cun corp id orma parmur da la lunga chadaina dals perdavants chi han dat a quella terra süors e sang. Pro amanduos, tant pro il paur fidel a sia terra, co pro l'orma dals Rumanschs, viva la ferma, düritscha voluntad da defender ün possess chi'd es in fuond da natüra spirituala. *Respet davant a la valur da la tradiziun!* La tradiziun lia, dà forza i sanctificha. Quista voluntad da defender l'ajen terrain e l'ajen linguach demuossa üna pussanta *forza naziunala*; da mantegner, da suostgnair e da svilupar quella, sto esser per nus ün dovair.

Eu am saint felizi, da podair cullavurar a quist dovair. Eu spesesch da rivar a metter ad ir la fatschenda, in möd cha'l pövel possa as pronunzchar fingià il cuors da l'utuon chi vain, sur la dumanda dals Rumanschs. Id eu sà, cha quel di vain ad esser per nos confederats *ün di da triunf*. Ün di triunfal, per quels cumbattants chi han dedichà tuot lur vita al mantegnimaint da lur lingua materna, mo chi sun spartids ant co podair verar il curunamaint da lur activiad. Ün di triunfal per quels chi cumbattan amo hoz, e chi pon assister a la madüranza da la flüja. Quel di sarà ün *di d'onur* eir per l'inter pövel svizer perché quel vain clamà quel di a defender

il spiert svizer; a defender il dret da la lingua materna, il respet vers il dret dal pitschen, il respet vers il dret da la tradiziun! Eu *ingrazch* dacourmaing a noss amis retorumanschs, chi tras lur dumanda dan occasiun a nos pövel da's adozer sur ils pissêrs materials e las cumbattas economicas, vers valuors *dal spiert* e vers ün' *acziun spirituala!*

Messagi dal Cussagl federal a l'Assemblea Federala per l'arcognuoschmaint dal rumantsch sco lingua naziunala (Chalanda Gün 1938.)

Signur President e Signuors Cussgliers,

Nus avains l'onur da'ls suotametter ün proget da resoluziun modifichand l'artichel 116 da la constituziun federala. La revisiun parziala proponüda ha il böt d'aggiundscher eir il rumansch a las trais linguas fingià arcognuoschüdas da la Confederaziun.

L'actual artichel 116 da la constituziun tuna uschea:

«Las trais linguas principalas da la Svizra, il tudais-ch, il franzés e'l talian, sun linguas naziunalas da la Confederaziun.»

Seguond nossa proposta il nouv artichel 116 dess gnir redigi sco sieua:

«Il tudais-ch, il franzés, il talian e'l rumansch sun las linguas naziunalas da la Svizra. Sco linguas uffizialas da la Confederaziun vegnan declaradas il tudais-ch, il franzés e'l talian.»

A motivar quista nossa proposta, ans permettains d'expuoner quant chi sieua:

I.

Postulat dal Pitschen Cussagl dal Chantun Grischun.

Cun istanza dals 21 setember/21 october 1935, il Pitschen Cussagl dal Chantun Grischun, fand adöver dal dret d'iniziativa cha l'artichel 93 alinea 2d. da la constituziun federala cunferescha als chantuns, ans adresset a mans da l'assemblea federala la dumanda, cha tras revisiun constituziunala il rumansch vegna arcognuoschü sco quarta lingua naziunala. Quist postulat eira sieu da plüs oters, süls quals tuornarans il cuors da nossa exposiziun.

Viss l'importanza dal postulat, tgnains a'ls far cognoscher la charta dal Pitschen Cussagl. Tuottavia ans restrendschains da reprodüer be quellas parts spordschand la motivaziun da la dumanda e chi sun essenzialas per il sen e la fundamantaziun da medema.

Cuoira, ils 21 settember 1935.

Stimatissem sar president da la Confederaziun!

Stimatissems signuors cussgliers federels!

Il Pitschen Cussagl dal Chantun Grischun as permetta da's volver ad Els illa seguint' importanta dumanda:

I.

Illa sessiun da prümavaira 1934 dal Grand Cussagl Grischun haun ils signuors cussgliers al Grand Cussagl Modest Nay, Camischolas, ed ulteriurs 38 firmataris our da tuottas valledas e gruppas linguisticas da nos chantun inoltro üna moziun, tgnida in tuottas trais linguas da chesa in nos chantun: *«Il Grand Cussagl, in sia qualited da rapreschantant dal pövel Grischun, incumbenzescha la Regenza da suottametter a las autoriteds federelas la pretaisa e'l giavüsch dal pövel rumauntsch, cha vegna arcugnuschieu e declaro speravi il tudas-ch, il frances e l'italiun eir il rumauntsch scu lingua naziunela.»*

Illa sessiun d'utuon dal 1934 ho alura il moziunari motivo pü detagliedamaing sia moziun, vair allegat nr. 1: prot. dal Grand Cussagl pag. 200; scupür allegat nr. 2: il tenor da las motivaziuns dal moziunari, tradüttas in tudas-ch. Zieva fluida discussiun, da la quela s'inservittan oratuors da tuottas linguas dal pajais e chi's sviluppet ad ün' impreschiunanta manifestaziun patriotica, gnit la moziun, d'incletta cul Pitschen Cussagl, accepteda dal Grand Cussagl, lo preschaint circa al cumplet, e que ad unanimited, in s'elevand da las chadregias.

Il Pitschen Cussagl grischun as volva hoz a Lur ot' Istanza i'l sen da la moziun menziuneda e dand seguit a la relativa decisiun dal Grand Cussagl. In quaist incunter retegna el cha que saja sieu dovair dad ir a fuonz a l'inter problem e da'ls render cuntschaints culs motivs chi ans stimuleschan da'ls suottametter il petito dal pövel rumauntsch e dal chantun Grischun, nempe *cha eir il rumauntsch vegna, speravi il tudas-ch, il frances e l'italiaun, declaro ed arcugnuschieu scu üna da las linguas naziunelas svizzras i'l sen da las consideraziuns chi seguan cò suot.*

Que nun ais be ün cas, cha la moziun Nay e cump. ais gnida inoltreda. Quella correspuonda bgeranzi als giavüschs, a propostas e pretaisas dal pövel rumauntsch chi sun già repetidamaing stedas ventiledas e discussas in circuls retorumauntschs. Illa pressa ho seguond nos savair in prüma lingia signur dr. O. Gieré, redacter dal «Sain Pitschen», dimena d'ün organ da la giuventüna acade-

mica rumauntscha, piglio spraisa per la quarta lingua naziunela. Alleg. dr. 3 «Sain Pitschen» 1933, nr. 3. Il medem ho fat illa radunanza annuela 1933 da la Lia rumantscha, illa quella as collian tuottas societeds linguisticas rumauntschas ad ün' uniun rumauntscha, la proposta da fer ils pass occorrens per cha'l postulat da la quarta lingua naziunela vegna inoltro a las autoriteds. Oters oratuors al sustgnittan, ed uschè gnit quaista proposta accepteda ad unanimited e cun acclamaziun.

Üna consequenza da quaistas decisziuns füt alura la manifestaziun da la radunanza annuela da las societeds academicas rumauntschas: «Romania», «Ladinia» e «Sesana», dals 2 sett. 1934 a Razèn' chi's sviluppet per uschè dir ad üna dieta populera e chi acceptet, eir lo ad unanimited, üna relativa resoluziun a la quella revgnirons auncha cò suot. Alin. nr. 4.

Scha nus inoltrains cun la preschainta a l'ot Cussagl federel a maun da las Chambras federelas il petito d'arcugnuoscher il rumauntsch scu quarta lingua naziunela, schi's cunfo quetaunt cun ün petito chi tunes i'l sen da müder l'artichel 116 da la Constituziun da la Confederaziun elvetica, dimena eir cun l'artichel 121 da quaista constituziun chi tratta da las revisziuns parzielas.

La competenza d'agir in simil möd ans do l'art. 93, alin. 2, da la Constituziun federela, tenor il quèl iminch' ün posseda ün dret da suottametter a las Chambras tres insinuaziun in scrit üna proposta per cha quellas trattan ed invieschan l'ulteriur proceder. In basa a l'art. 36 alin. 2 da la constituziun dal Chantun Grischun aspetta que al Pitschen Cussaggl da fer üs i'l cas concret da quaist dret d'iniziativa, già ch'el ais intgnieu da fer in concreto la preschaint' insinuaziun già cunfuormamaing ad ün speziel mandat arvschieu dal Grand Cussagl.

Nus Als giavüschains dimena, stimatischem signur president, stimatischems signuors cussgliers, da piglier in quaist sen incunter noss' insinuaziun e da la suottametter a sieu temp a las Chambras federelas.

II.

Il retorumauntsch chi's separa in duos idioms principels, quel da la Surselva e quel da l'Engiadina e vals limitrofas, vo inavous in singuls da sieus elemaints sül temp aunch' aunz l'era romauna.

Üna vouta suottamissa al domini romaun dal 15 a. C., s'ho effettue-
da be glistess scu i'ls oters pajais neolatins dal preschaint üna ro-
manisaziun progressiva da lingua, ledschas ed administraziun. In
seguìt alura gnittan i'ls seculs subseguaints successivamaing al pu-
dair ils Gots, Francs ed Alemanns, dimena stirpas tudas-chas, pü
tard üna signuria militera feudela fin al mumaint cha lur pudair
gnit paraliso tres la forza dal pövel illas Trais Lias d'üna vouta.
L'influenza da l'aristocrazia tudas-cha, laics e clero, e medemma-
maing quella da lur vasals, impiegos, miniers, lavuraints, miste-
rauns, purs etc. as fet zuond valair eir cun resguard a la lingua. Ils
Rumauntschs, üna vouta da chesa fin gio a las rivas dal Lej rivaun
(Wallensee), stuettan as retrer in ün numer zuond limito dà valle-
das illas alps reticas. E quai stvilup gnit auncha favuriso tres las
colonias dals libers Valsers. Dal 14level fin 16level secul gnit simil-
maing il rumauntsch redüt incirca a si' actuela expansiun. E daspö
que temp ais el resto eir pü u main staziunari fin aint il temp il pü
rezaint, inua cha s'ho danövmaing fat valair dal nord e dal süd üna
seriusa irrupziun in territoris üna vouta püramaing rumauntschs.
Uschè cha's tratta hoz directamaing da l'*esistenza* dal rumauntsch.
Hozindi vivan in Svizzra auncha ca. 44,000 Rumauntschs, tiers que
vegnan auncha ün numer pü grand da cumpatriots a l'ester, chi
tegnan cun tuotta tenacited vi a lur lingua materna e s'attachan vi
a quella cun üna rera fidelited ed attachamaint e contribueschan
uschè a la propager e la mantegner.

Quaista tenacited, cun la quela ils Rumauntschs tegnan ferm
vi da la pü veglia lingua dal pajais e sieu mantegnimaint in ün
numer restret da valledas rumauntschas adonta da tuots factuors
chi paraivan dal medio evo innò fin al di d'hoz destinos a pericliter
si' existenza, ais taunt pü remarchabla cha d'exista bainschi daspö
seculs üna lingua scritta. Percunter nun ais que sto pussibel, e que
fin al di d'hoz, da furmer üna lingua scritta *unica* per tuot il chan-
tun Grischun. D'üna vart dal sgür üna deblezza chi impedescha da
metter aint illa lingua üna pü imponenta vigur e chi constituescha
in mincha cas p. ex. cura cha's tratta da la redacziun da mezs di-
dactics, in merit a la publicaziun etc. üna zuond gravusa difficulted
chi pera eir sül prüm sguard da difficulter imincha dumanda, cha'l
rumauntsch vegna resguardo in avegnir scu lingua naziunela; ma
da l'otra vart, resguardand il problem da la vart linguistica u filo-

logica, eir ün zuond grand inrichamaint dal vocabulari. Il Dicziunari rumantsch grischun (Idioticon) and saregia la megladra cumprova.

La preservaziun dal rumauntsch e da sia, in fatscha a la pitschnezza da sieu territori e la numericamaing pitschna populaziun rumauntscha richa, schi per part preziosa litteratura, ais taunt pü remarchabla cha'l chantun ho da sia vart vairamaing cumanzo pür ils ans 50 e 60 dal secul passo da s'interessar sistematicamaing da la lingua rumauntscha illas scoulas populeras: in introdüand ün' instrucziun ordinada, sistematica ed obligatoria, pü tard in obliand ils seminarists a Cuaira ad ün' instrucziun rumauntscha ed in seguit tuots scholars rumauntschs a la scoula chantunela. Que ans mness memma dalöntschi da vulair entrer in occasiun da quaist' istanza auncha pü i'l detagl. Medemmamaing nu'ns pudainsa in quaist' occasiun occuper pü intensivamaing da poesia e litteratura, da sieus poets e promotuors. Vair però in merit üna succinta lavur in aleg. nr. 5, numer speziel da la «N. Z. Z.» dals 29 marz 1931.

III.

D'otra vart ais que percunter bain nos dovair da render attent in quaist connex al fat, cha que ais sto daspö 15 ans d'ün' influenza zuond grata e früttaivla, e que güsta sün quaist terrain, cha staun daspö ils 1920 pü richs mezs a disposiziun per promover las tendenzas culturelas da las societeds linguisticas rumauntschas. Documentand ün' uniun hozindi zuond rera ed in ün impreschiunant act da solidarited invers la gruppa linguistica la pü pitschna da nossa patria svizzra, haun decis quella vouta e que taunt las Chambras federelas cu il Grand Cussagl grischun da metter annuelmaing 10,000 frs. a la disposiziun da la Lia rumantscha in favur da la cultivaziun dal rumauntsch. Bainschi stuet ün impuonder la magiur part da quaista summa per s-chaffir ouvras scientificas chi maunchan auncha: grammaticas e vocabularis rumauntschs-tudas-chs e tudas-ch-rumauntschs. Ma que ais tuottüna saimper, e que spezielmaing grazcha a la lavur dischinteressada, instancabla e perseveranta dal president da la Lia rumantscha, Giachem Conrad, reuschieu da salver modests imports per promover l'activited da las societeds linguisticas rumauntschas. In pü ed a medem incunter

l'activited da tuot quels chi sun svesa dischinteressedamaing e sainza üngüna recumpensa materiela di ed an disposts da metter lur forzas organisatoricas u lur lavuors litteraras u scientificas a disposiziun da la buna chosa. Natürelmaing füssan necessaris mezs auncha bger pü opulents per accumplir las uschè multifarias incumbenzas, ma que ais tuottüna be ün act da sincer ingrazchamaint cha nus accumulins in ans algurdand in quaist incunter a las menziunedas decisiuns dal 1920. Medemmamaing in merit a l'import da la subvenziun federela a las scoulas prümarias destino bainschi a tuottas trais linguas dal pajais, ma chi vo tuottüna in prüma lingua eir a prô dal rumauntsch chi stuet fin cò saimper ster inavous, saja illa scoula, saja i'l seminari, già cha'ls Rumauntschs sun sfurzos d'imprender speravi a fuonz eir il tudas-ch.

Displaschaivelmaing nun ais que sto pussibel d'impedir dal 1933, cha la subvenziun federela a la Lia rumantscha nu vegna reduitta e que per 2000 frs. E quetaunt güsta in ün mumaint inua ch'ün stuess as metter a surder a la stampa ils vocabularis chi sun per part già a fin e pronts per la stampa. Per pudair gnir incunter a quaist penso da la Lia rumantscha, scupür per amplificher la cultivaziun dal rumauntsch in merit a produenziuns literaricas e lavuors scientificas, as laschess bgeranzi defender ün augmaint da la subvenziun federela. La Lia rumantscha avaiva eir inoltro dal 1930 üna relativa, debitamaing motiveda dumanda al lod. Cussagl federel, gnit però respinta cun sieu petito da radubler la subvenziun. Il svilup cha las relaziuns economicas da la confederaziun haun piglio daspö quella vouta, ans laschan pü be pocha sprauza dad obtegner pel mumaint qualchosa da pü. Tuottüna avains vulieu menziuner e fer ressortir quetaunt in quaist connex, già cha la Lia rumantscha as vzaro sfurzedà u bod u tard, scha ella voul realiser sistematicamaing sieus postulats, spezielmaing quels da natüra scientifica, da's volver danövmaing a la Confederaziun. Ed ella pudaregia fer que tauntpü, cha la declaraziun dal rumauntsch scu quarta lingua naziunela nu purtaro, tenor nossas indicaziuns chi seguan cò suot, a la Confederaziun otramaing spaisas pü essenzielas. I'l medem intagl vulaiava picher eir la resoluziun da Razèn cò supra menziuneda, scha 'la postulescha t. o.:

I'l fratemp, v. d. fin cha'l rumauntsch gnaregia declaro scu quarta lingua naziunela, dess la Confederaziun arcgnuoscher tres

decisiun formela l'oblig da promover ed appoger lingua e cultura rumauntscha e da tegner quint dal rumauntsch eir illa legislaziun ed in actas uffizielas, almain taunt inavaunt cha que ais necessari e cha que appera indicho i'l interess da la populaziun rumauntscha.

Quaista pusiziun savess esser taunt pü inclegiantaivla cha a sieu temp il Cussagl federel ho accordo al chantun Tessin üna contribuziun annuela extraordinaria t. o. cun la motivaziun seguinta:

«Percunter rendainsa attent cun tuotta vigur sülla speziela structura da nossa Confederaziun, nos stedi confederativ. Quaista nu's consüma ill' organisaziun da la Confederaziun in 25 chantuns. Suravi l'uniun da las singulas republicas sto la colliaziun da trais populaziuns linguistica- e culturelmaing differentas in ün unic pövel. In proclamand las trais linguas principelas da la Svizzra, linguas naziunelas, ho l'art. 116 da la constituziun svizzra consacro l'egalited da cultura dals trais pövels chi las discuorran. La Confederaziun ho coordino in quaist' uniun da las trais naziunaliteds, as basand sün l'egualited da drets e constituieu uschè il caracter specific e'l sen il pü profuond da nossa democrazia in fixand in medem temp eir sia speziela e suprema missiun. Sulet rapreschantant da la cultura italiauna i'l ravuogl da la Confederaziun ais il chantun Tessin e rapreschainta uschè ün dals trais elemaints da nos organissem politic. Quetaunt nu'l do be il dret, ma bainschi eir l'oblig da pisserer cha sia cultura speziela nu s'indeblescha e resta intacta e cha sias scoulas nu restan inferiuras da quellas i'ls oters chantuns. A quaist dovair correspuonda però da vart da la Confederaziun ün oblig da dret public da güder al chantun Tessin ad accomplir sieus dovairs, sieus incumbenzas taunt inavaunt cha in fatscha a circumstanzas spezielas quetaunt avess da superer sias forzas e sieus mezs.» Vair Fögl federel.

Nu stuessan, nu pudessan valair similas ponderaziuns auncha bger pü chöntschi per il rumauntsch in fatscha a las tuot spezielas difficulteds cullas quelas la pü pitschna lingua dal pajais ho da cumbatter? Scha las vistas per ün pü ampel agüd sun per il muaint eir zuond pitschnas, schi saro que forse tuottüna oter per l'avegnir. E tuot seguond eir già hoz, e scha neir in fuorma d'ün augmaint da las contribuziuns annuelas, schi tuottüna in concedind üna u püssas contribuziuns pü grandas per pussibiliter la stampa dals differentes vocabularis e dal Dicziunari rumantsch grischun.

Hoz percunter nu's tratta in prüma lingia da similas duman-das pecuniarias, ma bainschi dal postulat ideel resp. culturel, cha'l retorumauntsch vegna arcugnuschieu scu quarta lingua dal pajais, scu lingua naziunela da la Confederaziun elvetica.

IV.

Per ans render quint da la purteda da quist postulat vulainsa in prüma lingia depinger las relaziuns existentas in Grischun. Puonch da partenza ais in quaist resguard la constituziun chantunela dal 1892, art. 46, inua ch'ais formulo l'axiom da vegl innò sto retgnieu chi s'inclegess da se, tenor il quèl tuottas trais linguas sun resguardadas scu linguas dal pajais. A quaists cuorts plets nu s'aggiundschan forza detagliedas prescripziuns aint il regulativ d'uorden da Pitschen e Grand Cussagl, aint illa procedura civila upür in otras ledschas pü importantas. L'unica chosa chi's lascha chatter in merit sun alquauntas decisiuns da main granda purteda da Pitschen e Grand Cussagl. Dal rest ho il legislatur preferieu cun buna radschun da surlascher a la saun' incletta e radschun dal pövel da metter las vicendaivlas relaziuns linguisticas in consonanza culla vita pratica in scoula, aint ils tribunels u illa vita publica, tgnand quint da la lingua preponderanta u tuot seguond dal bsögn pratic.

Directiva ais dapertuot cha apunto tuottas trais linguas vegnan resguardadas scu linguas dal pajais, ed ün as tegna eir da vegl innò landervi scu vi da qualchosa chi s'inclegia da se. Nus pudains in quaist connex eir fer ressortir cha taunt ils Grischuns italiauns scu quels tudas-chs haun saimper documento üna bun' incletta per ils giavüschs motivos e postulats dals Rumauntschs, destinós a preservar la pü veglia lingua retica, ed eir hoz sun els da medem avis. Mê nu gnittan las bunas relaziuns linguisticas traunter las differentas stirpas reticas conturbedas, già cha s'haun saimper basedas sün la vicendaivla bun' incletta traunter pêr.

Quaunt zuond cha'l chantun Grischun arcugnuoscha e stima la lingua rumauntscha, resorta spezielmaing eir da la decisiun unanima già menziuneda dal Grand Cussagl grischun. Imincha Grischun vezza illa lingua rumauntscha ün töch da sia patria retica, e nus sperains be cha eir noss cumpatriots, confederos, vöglian sti-

mer e resguarder la cultura e tradiziun rumantscha scu ün custaivel factur illa vita dal pövel svizzer.

V.

Ed uossa tar las relaziuns sün terrain federel, vi a las quelas l'odierna moziun chatta apunto qualchosa da che dir. Eir cò essans costrets d'entrer ün pô i'l detagl per fer ressortir in cuorta skizza las basas da dret essenzielas e lur resonanza per uschè dir süllas differentas gruppas linguisticas, chi vegnan effettivmaing avaunt in nos pajais.

Cuntschaintamaing s'agiundschan illa Confederaziun a nossas trais linguas naziunelas grischunas auncha il frances. Ma la constituziun federela stabilescha la norma, *cha be las trais linguas principelas da la Svizra*, il tudas-ch, il frances e l'italian, sajan linguas *naziunelas da la Confederaziun*. Il retorumauntsch nu vain dimena resguardo scu tela, melgrô ils 44,000 e pü Rumauntschs chi la discuorran, e schabain cha quaists Rumauntschs nu vegnan forse be avaunt sporadicamaing in otras gruppas linguisticas, bgeranzi illa granda part in egen, coerent territori linguistic.

Quaista relaziun stabilida illa constituziun in merit al rumauntsch chatta eir uschigliö dapertuot inua cha vain in dumanda la pusiziun da dret da la lingua, sia expressiun. Nus vulains seguir quetaunt be tuot cuort per ans dumander in seguit, quaunt inavaunt cha pudarons ir in avegnir cun nossas pretaisas in merit al rumauntsch sainza dvanter irradschunabels u ingüsts, tuot in approvand la moziun Nay e cump. e'l postulat lo cuntgnieu cha eir il rumauntsch vegna declaro lingua naziunela. Vair in merit: Fleiner, Schweiz. Bundesstaatsrecht § 3 e decisiun dal Cussagl federel 1921. Part. I, pag. 17.

VI.

La prescripziun da la constituziun federela art. 116 ho la consequenza, cha las trais linguas: il tudas-ch, il frances e l'italiaun vegnan arcugnuschidas i'l medem grô, taunt inavaunt cha taindscha la competenza federela. Quetaunt voul dimena eir dir, *cha tuots decrets e tuottas ledschas ed ordinaziuns vegnan decisas e publicedas tres il legislatur federel illas trais linguas naziunelas*. Otramaing

cu in Grischun ais da resguarder cò il text da scudüna scu text originel. E scha's sollevan discrepanzas traunter ün u l'oter, schi ais que necessari da stabilir tres tuots mezs da l'interpretaziun quèl dals trais texts chi saja il güst e reprodüa il pü bain la voluntad dal ieglatur. (Vair Fleiner in l'alleg. nr. 5, pag. 32.)

Consequentamaing stöglan dimena tuottas publicaziuns gnir tradüttas in tuottas trais linguas, saja alura cha's tratta da ledschas u ordinaziuns u dal Fögl uffiziel cun tuots messagis dal Cussagl federel a las Chambras, da sias circuleras, da las comunicaziuns dals departamaints ed oter. Ün po dalander eir incirca as fer ün' idea dals cuosts chi and resultan. L'an 1933 spendet p. ex. la Confederaziun tenor ün riassunt chi'ns sto avaint maun la summa da 2,682,000 frs., que chi per l'italiaun, quintand eir be ün sesevel per la relat. stampa, cumpurtess annuelmaing ca. 447,000 frs. Ch'ün as rapreschainta ün pô, quaut dalöntscha cha que mness da vulair metter in tuot e dapertuot il rumauntsch sül medem s-chalin e che agravis finanziaels chi and resultessan.

Dal rest as restrainschan eir illa Confederaziun las disposiziuns legheles chi trattan da la pusiziun e da l'adöver da las linguas sün ün numer rel. fich restret. Difficulteds pü grandas nun and resultettan a nos savair tuottüna brich. La vita quotidiana, la giudicatura, l'administraziun e la vita parlamentaria s'haun perque tuottüna savieu as fer üna via ed arriver ad üna soluziun güsta ed appussaivla, radschunabla e pratica.

Illas Chambras po iminch' ün discuorrer in si' egna lingua. Üna traducziun nun as fo in generel. Sulettamaing propostas formelas vegnan tradüttas aunz la votaziun e repetidas in tudas-ch ed in frances. Vair las rel. prescripziuns aint il reglamaint d'uorden dal Cussagl naziunel e da quel da Stedis. Ils Rumauntschs nu faun in merit üngünas pretaisas! Medemmamaing arcugnuoscha il Tribunal federel, scu eir il Tribunal d'assicuraziuns, las trais linguas naziunelas scu linguas admissas in medem grô. Trafichand cun las instanzas, paun las parts s'inservir da scudüna da las trais linguas naziunelas. Scudüna sentenza vain cumposta illa lingua, illa quela s'ho fatta l'instrucziun dal process u illa lingua da la sentenza steda attacheda. In cuntaisas cha'l tribunal ho da decider scu unica istanza, vain la sentenza emanada illa lingua da las parts. Appartegnan els a differentas linguas, schi vain la sentenza cumpigliada

regulermaing illa lingua da l'achüso, e scha's tratta da püss, in las differentas linguas. Vair in merit a quaistas disposiziuns il decret federel merit l'organisaziun e la procedura dal Tribunal federel d'assicuraziuns dals 28 marz 1917; ledscha federela merit l'organisaziun da la procedura i'l dret federel dals 2 marz 1893; ledscha federela merit la procedura tar il Tribunal federel in cas civils dals 22 nov. 1850, art. 80; reglamaint per il Tribunal federel dals 26 nov. 1928, art. 20. Que ais cler cha nu crouda neir cò gio ün-guotta a prô dal rumauntsch. Percunter s'ho il Tribunal federel già da pü bod, ma eir d'incuort darcho demusso de facto tuottüna fich condiscendent, in laschand tradür actas inoltredas rumauntschas ad egen cuost. Qualchosa da pü nu dumandaron in quaist resguard ils Rumauntschs neir in avegnir!

Üngünas disposiziuns nun existan i'l sen cha aint il Cussagl federel stöglan esser rapreschantedas las trais linguas naziunelas. Ün ho però cun buna radschun saimper darcho proseguieu la mera cha sajan rapreschantos Tudas-chs e Welschs incirca proporziunelmaing a la forza numerica da las rel. populaziuns. Ün nun ho neir exclus ils Rumauntschs d'ün' elecziun aint il Cussagl federel (Calonder), scha que nu'ns ais per il mumaint neir cuntschaint, sch'ün ho quella vouta piglio resguard sülla lingua ed ev. tar che gruppa ch'ün ho attribuieu il rumauntsch tar quaista tschernä. Dal rest nu vain que neir postulo, ed a nun exista neir üngüna motivaziun interna cha fatscha saimper part eir ün Rumauntsch al Cussagl federel. D'otra vart exista üna prescripziun, tenor la quela ün stögliä tegner quint cha las trais linguas naziunelas sajan rapreschantedas aint il Tribunal federel. (Const. fed. art. 107.) Medemmamaing illa chambra criminela chi's cumpuona da trais commembers. Ils districts per l'elecziun dals güreders sun savros our seguond ils territoris linguistics e'l rumauntsch ais cò seguond nos savair attribuieu al territori tudas-ch. In quaist resguard nu faron ils Rumauntschs üngünas pretaisas chi gessan pü dalöntschi. As pudess revgnir auncha sün ün' u l'otra conseguenza pratica da la disposiziun merit las trais linguas in nossa constituziun per as fer ün' idea sur las consecuencias d'ün' acceptaziun dal rumauntsch scu quarta lingua naziunela ed uffiziela. Uschè eir la dumanda, scha que avess eir be üna valor pratica u scha que füss eir be fattibel in fatscha als singuls circuls da recrutaziun da las differentas uniteds militeras d'exten-

der eir süls Rumauntschs la disposiziun tenor la quela ils sudos vegnan instruieus e cumandos in lur lingua naziunela. Nus vulains rester tar quaists exaimpels adüts.

VII.

Da quaistas consideraziuns resorta tuottüna ad evidenza cha que mness praticamaing a difficulteds tuottaffat inütilas e cuosts relativmaing bger memma gravus, scha ün vuless coordiner illa constituziun il rumauntsch sainz' oter in tuot e dapertuot als oters trais grands territoris linguistics. Que füss ün' exageraziun irradschunabla d'üna maxima *principelmaing* tuottaffat motiveda, scha ün vuless ir uschè inavaunt da dumander cha tuottas ledschas e missivas stögiian gnir tradüttas in rumauntsch; la valur pratica füss minima in fatscha al fat cha'ls Rumauntschs cugnuoschan fich bain las linguas, ils cuosts füssan relativmaing fich ots ed hoz niauncha ostensibels. In quaist resguard savess que bain baster, scha la Confederaziun lascha, scu dal rest già fin uossa, tradür ledschas pü importantas in rumauntsch, uschè p. ex. la Constituziun federela, il Cudesch civil svizzer e'l Dret d'obligaziuns. Quaistas importantas ouvras legislatoricas gnittan rendidas da libra volunted accessiblas a la populaziun retorumauntscha, documentand uschè la vaira solidarited federela e la volunted da las instanzas federelas da tegner debitamaing quint dal retorumauntsch.

Cha ün cussglier da Stedis rumauntsch u ün cussglier naziunel discuorra illas Chambras federelas in rumauntsch nun al vulargia già uossa impedir üngün, già per udir üna vouta quaista granda müravaglia e'l cling sonor rumauntsch. Ma praticamaing as reglaregia la chosa bain da se stess, perche in generel nu vularo discuorrer üngün in üna lingua cha la granda magiuraunza dal Cussagl nun inclegia, u cha's tratta alura d'ün motiv occasiunel, u cha'l «discuorra our da finestra».

Dafatta cun resguard al Tribunal federel valaron similas consideraziuns, ed a medemmas conclusiuns arrivainsa eir in merit a las disposiziuns linguistics chi trattan da l'instrucziun e dal cumand da las truppas etc. Da similas consideraziuns s'haun laschos guider eir ils circuls rumauntschs da bel principi innò, cura cha d'haun sollevo la pretaisa cha vegna concess al rumauntsch la plaz-

za chi'l pertuocha a pêr ed a pass cun sias otras sours svizzras. Ed els haun agiunt be dalum, cha els nu dumandan our da simils motivs tuottüna cha'l rumauntsch vegna declaro eir scu lingua *uffiziela* cun seguela da tuottas consequenzas chi and stuessan sainz' oter resulter resp. cunfuormamaing a la legislatura federela. In quaist regard nu faron els, scu dal rest neir fin cò aint il chantun, uschè eir aint illà Confederaziun pretaisas exageredas ed irradschunablas.

In fatscha a simils considerants postuleschan els ün nouv tenor da l'art. 117 e que scu segua:

«Las quatter linguas svizzras, il tudas-ch, il frances, l'italiaun e'l rumauntsch, sun las quatter linguas naziunelas da la Confederaziun. Scu linguas uffizielas vegnan declaredas il tudas-ch, il frances e l'italiaun.»

Ün as po bain dumander che valor pratica chi's collia alura cun il petito dals Rumauntschs? Ed ün stu admetter sainz' oter, cha's tratta da pü da motivs ideels i'l sen d'üna coordinaziun cun las otras linguas dal pajais scupür da l'arcugnuschtscha dal rumauntsch scu lingua neolatina independenta. Speravi s'haun però ils Rumauntschs eir laschos guider da la persvasiun cha lur cumbat per il mantegniment da lur lingua materna als saregia granda maing facilito üna vouta cha quella ais eir da princip già arcugnuschieda scu quarta lingua naziunela

VIII.

In pü ais que natürelmaing eir uschigliö e già exteriurmaing da grand' importanza per las tendenzas dals Rumauntschs a prò da lur lingua, scha quella gniss arcugnuschieda e declareda sün terrain federel scu lingua naziunela. E scha's trattess eir be d'ün' illusiun, d'üna dumanda da prestige, schi füss quetaunt tuottüna zuond favurabel, sch'ün s'impaisa quaut ümiliant cha que ais per ils Rumauntschs in fatscha a las grandas difficulteds da superer, sch'els cumbattan a la fin per üna chosa illa quela, adonta dals meglders argumaints, il prüm bürocrat infangio als po metter our d'chanvo culs simpels plets: «Vus nu's basais in Vossas pretaisas sün üngün dret; Vossa lingua nun ais arcugnuschieda, ed uschè nun avains nus üngün dret ne oblig d'aderir a Voss giavüschs, cha sajan alura quaut motivs cha vöglian!» In quaist resguard üna su-

letta allusiun: Cun l'ir dals ans, prubabelmaing auncha dal temp cha'l Vadais e'l Tessin eiran sudits, haun introdüt per ils lös pü importants dal Vadais u Tessin noms tudas-chs, chi sun aunch' hoz üsitos illa Svizzra tudas-cha. Ma — a chi füss que mê gnieu adimaint, daspö ch'exista ün stedi confederativ svizzer, dad introdür quaista nomenclatura tudas-cha i'l Vadais u gio'l Tessin u dafatta da la declarer scu uffiziela, saja be a quella u alura magari eir be speravi il frances u l'italiaun? Già il fat cha'l frances e l'italiaun appartegnan a las linguas naziunelas, avessan stuvieu da bel principi excluder ün simil tentativ chi dal rest nun ais neir mê sto pruvo.

Per il territori rumauntsch percunter nu s'ho trat quaistas conclusiuns, apparentamaing tuottüna, perche cha'l rumauntsch nun eira quella vouta auncha arcugnuschieu scu lingua naziunela. Ed uschè ho que pudieu gnir ad a quella, cha ils noms da lös i'l territori rumauntsch, per ils quèls exista eir ün nom tudas-ch, vegnan aunch' hoz uffizielmaing scrits i'ls püss cas be in tudas-ch in tuot-tas dumandas cha la Confederaziun ho qualchosa da che dir; in pü s'oppuona la posta federela aunch' hoz dad accorder almain üna pitschna plazzetta modesta *speravi* il nom tudas-ch eir a quel rumauntsch. E tuottüna as tratta cò d'ün fat adatto — vulessans bod dir — a piglier il curaschi als Rumauntschs e lur tendenzas ed in pü d'ün fat zuond funest in fatscha a las tendenzas da preserver e mantegner il rumauntsch. Scha neir ils pass inchaminos actuelmaing gio Berna nun avessan d'avair in quaist regard üngün success, alura saro que be la quarta lingua chi pudaro fer via a lur bun *dret*. (Vair allegat nr. 9. Insinuaziun merit la nomenclatura 1934.)

Ed a la fin aunch' ün' ultima riflessiun chi seguond nos criteri stuess vairamaing bain esser üna tela da fuonz e decisiva:

IX.

Sch'ün as dumanda che factuors chi soulan da dret collier, furmer ün pövel, ad üna *naziun*, schi chattainsa stedis chi mettan illa prüma lingia la descendenza, il saung u la lingua cumöna. Que sun güst' hozindi factuors essenziels illa concepziun da dret public tar nos chantunais i'l nord ed eir utrò. Cuncitadins e cumpatriots chi appartegnan cun regard a lur descendenza, lur saung ad üna mi-

nurited vegnan resguardos cò e lo scu glieud cun main drets ed eir trattos lozieva. . . .

Per nus nun ais que oter cu repetter danövmaing chosa a scu-dün cuntschainta, scha fains a l'incuntrari resortir ch'in nossa Confederaziun elvetica üna naziun as basescha sün tuot oters factuors. La coerenza da l'inter pövel, chi's spievla ouravaunt tuot aint illa definiziun d'üna «naziun», fundescha bgeranzi sül *scopo da la comuniun*, pervia dal quèl ch'ün l'ho furmeda, s-chaffida; aint il cumbat per l'indipendenza vers la signuria feudela, dependents be da l'imperi, e pü tard vers quaist ultim stess in tscherchand dad obtegnier üna plaina liberted ed indipendenza. Quetaunt po e stu valair scu elemaint fundamentel per l'origen e l'esistenza d'üna naziun svizzra. E daspö cha quaista comuniun uschè naschida as ho pudida mantegner suravi las generaziuns e'ls seculs, daspö cha simils liams s'haun fermamaing consolidos e rinfurzos tres la constituziun ed otras ledschas fundamentelas fin ad ün' uniun inalterabla, cò stöglia apparair ils liams da la descendenza, da saung e razza, la confessiun e lingua in nos stedi svizzer, sun cò oters factuors pü ots ed elemaints pü ots e decisivs aunch' hozindi, chi ans uneschan per adüna in üna *Confederaziun*, in üna *naziun svizzra*.

Nus ans tgnins eir da bun da que e sulains fer resortir quetaunt suvenz in fatscha a las dumandas da minurited e dispüttas da l'ester.

Ils Svizzers resguardan apunta las uschè variedas relaziuns in lur pajais e spezielmaing las differenzas da lur culturas linguisticas na scu üna cumplicaziun indesiderabla, ma bainschi scu üna funtauna frascha plain d'bön ed ideels. Que ais üna da las pü nōblas tradiziuns da la Confederaziun svizzra da gnir incunter taunt cu pussibel a las minuriteds linguisticas e da las sustegner e promover in lur incumbenzas e meras spezielas.

Ais que però propi tar nus uschè fin tar las ultimas consequenzas? Eir cun resguard a la minurited retorumauntscha? Dal sgür tar nus in Grischun. E dal sgür eir aint illa Confederaziun taunt inavaunt cha vegnan in dumanda la descendenza u'l saung e generalmaing eir las simpatias persunelas per il rumauntsch. Ma sün terrain federel nu pudains nus confirmer quetaunt sainz' oter eir aint illa Confederaziun, taunt inavaunt cha's discuorra da la vart da *dret da nossa lingua*. Perche la Constituziun federela discuorra bainschi da linguas naziunelas, ma arcugnuoscha scu telas e cun

tuot las consequenzas chi and resultan be dal tudas-ch, dal frances e da l'italiaun, na percunter dal *retorumauntsch*. E tuottüna as tratta que da la pü veglia lingua dal pajais auncha in vita, d'üna lingua chi ais saimper steda recugnuschida aint illa veglia Rezia ed eir in la Constituziun actuela grischuna scu terza lingua dal pajais. Que's tratta d'üna lingua chi gnit declareda in occasiun da l'ultim censi-maint federel scu lingua materna da 44,000 cumpatriots e chi vain discurreda da passa 44,000 ed eir venereda. E tuottüna nun ais ella arcugnuschida scu lingua naziunela svizzra e nun ais scu tela neir fixeda aint illa Constituziun, stuvind uschè subir tuots avantags chi as collian cun que per sia preservaziun. Eir in fatscha a similas riflessiuns e consideraziuns, chi tangheschan per uschè dir ils elements fundamentels da nossa concepziun dal stedi svizzer, crajains nus da sus-chair dumander cha vegna aderieu al postulat dals Rumauntschs.

X.

Ed uoss' aunch' ün' ultima objecziun chi pera d'avair üna importanza decisiva, la dumanda a quèl dals idioms rumauntschs resp. a quela da las linguas scrittas cha saja d'accorder l'onur da gnir declareda lingua naziunela. Ma sch'ün analysescha il cumplex da las dumandas chi's collian, schi nun ais que seguond nus brichaffat necessari da declarar üna speziela lingua *scritta* lingua naziunela, scu cha que nun ais neir sto il cas in Grischun. Ed illa Confederaziun savess quetaunt ir auncha taunt pü bain già cha'l rumauntsch dess bain gnir declaro *lingua naziunela*, ma na *lingua uffiziela*. Il rumauntsch gnaregia druvo aint illa Confederaziun eir in avegnir be in ün numer zuond limito da cas ed inua cha quetaunt saregia il cas, — in occasiun da la publicaziun da ledschas etc., tar inscripziuns ed affischas, comunicaziuns e nomenclatura, — cò as pudaregia ün saimper adatter sainza difficulteds als bsögns ed a las necessities da character local. In cas concrets inua ch'exista ün dubi as po quiettamaing surlascher la decisiun al Pitschen Cussagl grischun chi's mettarò d'accord cun la Lia rumantscha.

Dal rest appera que tuottaffat a sa piazza eir dal puonch da vista linguistic da nun attribuir a quaist stedi da las chosas üna memma grand' importaunza, già cha que's tratta, adonta da las differenzas ed egniteds, tuottüna d'ün' *unica lingua*, apunta dal *reto-*

rumauntsch, chi cumpera tuottüna scu united be in differentas expressiuns u variaziuns.

XI.

Nus gnins a fin. Als aviand intratgnieus ün pô lönch in merit al problem dal retorumantsch scu quarta lingua naziunela; in merit ad ün problem chi appera sül prüm sguard scu simpel e chi s'inclegia da se, chi percunter as cumplicha e solleva ün inter cumplex da dumandas, dalum ch'ün aintra aint il detagl. E tuottüna ais que dal sgür güstificho, sch'ün arriva ad üna soluziun dal problem i'l sen dal postulat sollevo ed in arcagnuschind il rumauntsch scu lingua independenta cun egen territori linguistic e medemmmaing appera quel adatto a contribuir per la preservaziun e'l mantegnimaing da la lingua rumauntscha stess. Ed in pü as collian cun la soluziun dal problem dumandas fundamentelas illa concepziun ch'avains dal stedi e perfin relaziuns da nos pajais ed a vegnan perfin tangheda relaziuns da nos pajais cun curraints naziunalistics da l'ester.

In fatscha a tuot que giavüschainsa Lur ot *Cussagl federel* da piglier ils provedimaings necessaris per ch'ün possa gnir incunter al postulat sollevo. Nus vulessans formuler il postulat dals Rumauntschs scu segua:

1. Tres müdada da la Constituziun vöglia il rumauntsch gnir declaro scu quarta lingua *naziunela*.

2. Nus essans però, d'incletta culs circuls rumauntschs ed i'l sen da quaistas motivaziuns supra sviluppedas, perinclets cha vegnan declaredas scu linguas uffizielas cun tuottas consequenzas chi and resortan, be il tudas-ch, frances ed italiaun.

3. Percunter vöglia la Confederaziun admetter cha tschertas ledschas fundamentelas vegnan tradüttas eir in avegnir eir in rumauntsch, scupür cha quaist vegna eir considero debitamaing illa nomenclatura tar inscripziuns, affischas etc., etc. Las rel. normas dessan gnir fixedas in üna speziela ordinaziun u ledscha federela.

4. Scha vegnan inoltredas in üna procedura davaunt instanzas administrativas u güdizielas da la Confederaziun actas rumauntschas chi stöglian gnir tradüttas, schi nu suos-chan las rel. spaisas agraver las parts.

5. Que nun ais necessari cha vegna declaro ün dialect speziel scu lingua naziunela. In cas da dubi daja decider il Cussagl federel zieva avoir udieu l'idea dal Pitschen Cussagl grischun, in chenün dals dialects principels ch'üna publicaziun, üna traducziun, inscripziun etc. hegia da's fer i'l cas concret.

6. La Confederaziun vögla contribuir vi als mezs necessaris per pudair stamper successivmaing ils differentes vocabularis e l'idioticon, zievamaun cha sun prunts per la stampa. Ella contribua-regia eir in avegnir a las meras da la Lia rumauntscha chi tscherchan da preservar e promover in möd efficaci la lingua rumauntscha.

La Lia rumantscha ho lascho stüdger il problem da la quarta lingua naziunela tres üna cumischiun furmeda a tel intent ed alura formulo als 23 gün 1935 in üna speziel' insinuaziun in scrit sia puziun e sias propostas. Vair allegat nr. 10, insinuaziun dals 23 gün 1935.

Nus essans tuottaffat consciaints dal fat cha que's tratta tar noss' insinuaziun d'hoz d'ün pass d'importanza principiela ed in sias consequenzas per üna part da nos pövel eir da purteda. Ed uschè ans s-chüsan Els bain, sch'essans ieus ün pô pü a fuonz in nossa motivaziun. Perche que nu's tratta tar il problem sollevo be d'ün' uonda passegera propagandistica i'l interess dal rumauntsch, dimpersè d'ün factur *essenziel* i'l cumbat per il mantegnimaint e la propagaziun dal rumauntsch, tuot in abstrahand in quaist connex cha's tratta in quaist postulat eir da problems fundamentels da chesa in nos stedi svizzer.

Illa viva sprauza cha possan aderir a quaist petito dals Rumauntschs grischuns ed al quèl taunt il Grand cu il Pitschen Cussagl haun do lur plain acconsentimaint, cul quèl s'identifiescha in pü il pövel grischun tuot inter, segnains nus cun l'expressiun da nossa perfetta stima

in nom dal Pitschen Cussagl dal Chantun Grischun:

Il president: *Lardelli*.

Il directer da la cancellaria: *Dr. J. Desax*.

(Allegats menziunos.)

Illa seduta dal Cussagl naziunal dals 8 oct. 1936, il cussglier naziunal Condrau preschantet e motivet l'interpellaziun sieuainta, firmada dad oters 54 members dal Cussagl:

«Il Grand Cussagl grischun dumandet a seis temp tras l'intermediaziun da la regenza, cha il rumansch dess gnir arcognuoschü sco quarta lingua naziunala; tschellas trais linguas (tudais-ch, franzés e talian) restand las sulettas linguas uffizialas. Tala re-fuorma vain sainza dubit a cumportar ün müdamaint dal artichel 116 da la costituziun federala. In qual möd stima il Cussagl federal da podair correspuonder al giavüsch dal pövel grischun?»

Il Cussagl federal raspuondet, d'esser in prinzip tuotafat d'accord cun la dumanda grischuna e ch'el as propuoniva da suotametter a las Chambras ün proget da revisiun da l'artichel 116, mo cha tschertas questions stovaivan gnir examinadas amo plü a fuond. L'interpellant as declaret satisfat.

II.

Il dret in vigur e seis svilup istoric.

Ün dals princips fundamantals da giurisprudenza sün ils quals söglia nos stadi federativ, es inguaglienscha dals drets da nossas linguas naziunalas. La naziun svizra nun es il resultat d'üna comünanza linguistica. Ella fuorma dimperò üna comünanza da spiert; ella es naschüda dal fat, cha pövels da linguachs differentes han vogliü viver in *üna* naziun, per salvar e defender insembel cun la libertad conquistada eir ils liams chi sun gnüds as fuormand il cuors d'ün destin comün. Il paschaivel cunviver da nos quatter pövels in *üna* naziun, es garantì in nos stadi federativ, tras il princip, cha minchüna da nossas linguas naziunalas dess podair salvar in tuotta libertad sia pürezza e sia originalitad. Las trais linguas principalas dal pajais, il tudais-ch, il franzés e'l talian, sun expressa-maing arcognuoschüdas illa costituziun federala, sco linguas naziunalas. Il dret da stadi federal nu cugnuoscha la noziun da la protecziun da minuritads linguisticas. El cognuoscha *l'inguaglienscha* da las linguas. Quista regla liberala nu raspuonda nimia be a la composiziun da nossa Confederaziun. Sias raischs tenschan illa cha-fuolezza da quels trats essenzials, chi determineschan l'aspect spirtual da la democrazia svizra, nempe il respet per il dret e la libertad

da la persunalitad dal singul uman e cun quai il respet per il dret da la lingua materna. Sainza la libertad da la lingua materna, nun exista neir üna vardaivla libertad dal spiert. Quista ledscha nō scritta mo tant plü pussanta, dal respet per l'uman e per seis linguach matern, dà la clav dal misteri: co ch'ün pajais ingio cunvivan pövels da quatter linguas, ils rapports tanterpêr mà nu sajan stats disturbats tras cumbattas linguisticas.

L'istorgia da la veglia Confederaziun dals traidesch Chantuns, po as gloriar dal fat, cha ils Chantuns suvrans nun han mà bricha improvà d'obstacular il linguach dals sogets, ni da'l suprimar cun la forza. Scha'ls cunfins linguistics as deplazzènn — illa mêr part dals cas dal reist be temporariamaing — quai füt bod adüna plü chöntschi il resultat d'ün svilup organic, co la conseguenza da masüras uffizialas.

La Republica elvetica, üna et indivisibla, as sforzet da resolver il problem da la diversited linguistica il möd chi sieua. Seguond il decret dals 20 setember 1798, las ledschas da la republica dessan gnir publicadas illas trais linguas dal pajais. La proposiziun d'accordar ad üna lingua dal stadi üna situaziun privilegiada sur tschellas duas, gnit refüsada dal directori. Ils 12 da november 1798, il Grand Cussagl elvetic decidet da rediger seis protocoll tant in tudais-ch co in franzés e da far tradüer in talian, actas e rapports importants. Ün traductur avet in plü l'incharg da vertir in tudais-ch o in franzés, las declaranzas chi gnissan fattas in talian al Grand Cussagl. Dal rumansch nun gnit quella jada dit pled, il Grischun nu siand amo cullià cun la Republica elvetica. Quai d'vantet pür dal 1799. Ils 26 Gün ils commisaris da la regenza elvetica invüdan il guvern retic provisor, da far tradüer lur proclamaziun in rumansch e in talian e da trametter tala in tuot ils comüns.

Interessantas sun eir las motivaziuns cun las qualas il an 1798, il directori elvetic preschainta als Cussagls il proget dal minister Stapfer, in vista da crear üna universitad naziunala. «Quista instituziun,» dschet el, «vain a d'vantar il puonch da concentraziun da las forzas intellectualas da nossa naziun, la flamma chi fusiunescha sias populaziuns. Il lö ingio las culturas da trais grandas naziuns civilizadas s'inscuntran es jüst nossa Svizra. Daspö quella creaziun podess esser destinada ad unir la profuonditad dal spiert germanic, cun l'agilitad franzésa e'l gust talian.»

Ils progets da constituziun da 1832 e 1833, nu chattainsa ingünas disposiziuns sur las linguas da stadi da la Confederaziun. La comischiun chi surgnit la funcziun, il avuost 1847, da metter ad ir ün proget da constituziun, nu stimet neir necessari da dedicar ün artichel a la questiu linguistica, retgnand sainza dubit cha in quist resguard il dret nō scrit haja plü forza co quel scrit. Ill' Assembla chi discutet il proget, la delegaziun dal Chantun Vod, propuonet d'introdüer illa constituziun la disposiziun chi sieua: «Les trois langues parlées en Suisse, l'allemand, le français et l'italien, sont langues nationales.» L'oratur dals delegiats vodais observet: Ils confederats appartegnan a trais elemaints naziunals differentes, a pövels tudais-chs, franzés e talians. Mo quels chattan lur unitad illa noziun reala da la naziun svizra. Legalmaing, tuot quistas linguas han ils medems drets id üna da quellas nu savess per consequenza pretender ingün privilegi a dan da tschellas.

Tala proposta füt vivamaing appogiada tras il rapreschantant ticinai e chattet l'approvaziun da tuots ils 22 chantuns. Tuottavia as chattènn eir tuots daperüna, cha in cas da divergenzas illa interpretaziun dals texts decida quel tudais-ch. (Möd da verar chi gnit contschaintamaing bandunà plü tard.) Il nouv artichel approvà tras l'assamblea tunaiva:

«Las trais linguas principalas tschantschadas illa Confederaziun sun declaradas uffizialas, la chanzalaria federala pisserarà cha rapports, ledschas e decisiuns da las autoritads federalas vegnan redigidas in tudais-ch e in franzés, a cuost da la Confederaziun.» La comischiun da redacziun tuornet lura tantüna al text plü simpel e plü larg propuonü il prüm, id uschea gnit adoptà, sainz' o tra discussiun, a l'unanimitad da las vuschs, l'artichel 109 da la Constituziun federala chi tunaiva: «Las trais linguas principalas tschantschadas in Svizra, il tudais-ch, il franzés e'l talian, sun linguas naziunales da la Confederaziun.» Il rumansch nun gnit quella jada manzunà ni pac ni bler e neir 25 ans plü tard, cur l'artichel 109 passet sainza müdamaint illa constituziun dal 1874, sco artichel 116. La proposiziun primitiva dals delegiats vodais prevezaiva simplamaing «les trois langues parlées en Suisse» d'intant cha la redacziun definitiva manzunescha, las trais linguas *principalas* da la Svizra. Quista redacziun nun lascha ella suppuoner cha'l legislatur as füss bain rendü quint da l'existenza d'üna quarta lingua

svizra, nempe dal rumansch? Scha'l legislatur ha renunzchà d'indichar quista quarta lingua dal pajais sco lingua naziunala, schi es quai sgür e tschert dvantà be causa radschuns praticas. Perche sainza dubit, il legislatur culliaiva fingià quella jada a la noziun da «lingua naziunala» l'idea da «lingua uffiziala» o «lingua da stadi» e be per nu cumplchar las relaziuns dal stadi e per nu surchargiar il modest bûdget da la Confederaziun, ha el limità quista noziun a las *principalas* linguas dal pajais. Mo tras il fat da nun avoir extais la concepziun da lingua naziunala a *tuot las linguas* dal pajais, e be a las *principalas*, el ha formalmaing arcognuoschü l'existenza d'ün' otra lingua svizra. In conseguenza ans para cha la soluziun tschernüda tras il legislatur da 1848, nu saja nimia tant dalöunch dal giavüsch manifestà hozindi tras ils Rumanschs.

L'interpretaziun da l'artichel 109 resp. 116 da la constituziun federala nun causet mà ingünas difficultads seriusas. La redacziun plü simpla e plü libra, tschernüda tras la comischiun da redacziun dal 1848, as comprovet d'esser statta la plü scorta. Nos baps han surlaschà l'interpretaziun e l'applicaziun pratica da l'artichel linguistic, al san inclet dals confederats, sgürs cha quels mà nu gnis-san a perder da vista las pussibilitads materialas. Quista spranza s'ha realizada. Sco cha'ls creatuors da la constituziun dal 1848 avaivan sainza dubit fingià intraviss, la noziun costituziunala da «linguas naziunalas» as transfuormet ils cuors dals ans, vi' e plü nettamaing in quella da «linguas uffizialas e linguas da stadi», il sen inguaglienscha fundamantala, sainza cha da quaitant and sa-
jan derivadas pretaisas sproporziunadas als mezs necessaris per las satisfar. Ledschas, decisiuns e prescripziuns federalas sun publichadas illas trais linguas naziunalas. Ils trais texts stan precis sün il medem s-chalun, ingün da quels nu passa avant ils oters, giuridicamaing, minchün es resguardà sco text original. In cas da divergenzas ün sto tscherchar cun tuot ils mezs d'interpretaziun giuridica, qual dals trais texts chi renda il sen exact e chi correspuonda a la voluntad dal legislatur. Illas deliberaziuns dal Cussagl federal, da l'Assamblea federala, dal Tribunal federal, mincha member ha il dret d'as exprimer in sia lingua naziunala. Al Cussagl naziunal ed al Cussagl dals stadis, tuot las propostas sun ver-
tidas in franzés o in tudais-ch. Ils vaschins svizers e las autoritads chantunalas sun autorizads da correspuonder in lur lingua naziu-

nala cun las autoritads da la Confederaziun e quistas sun obliadas da respunder il medem linguach. Ils prozess davant il Tribunal federal, mincha part po as inservir da sia lingua naziunala, la sentenza es redigida illa lingua da la decisiun attachada; per 'cas e questions suotmissas al Tribunal federal sco istanza unica, illa lingua da las parts. Seguond l'artichel 107 da la constituziun, in nomnand ils jüdeschs dal Tribunal federal, l'Assamblea sto verar cha tuot las linguas sajan rapreschantadas. Per l'elecziun dal Cussagl federal, nun exista ingüna prescripziun dal gener, tuottavia l'Assamblea federala ha constantamaing pissêrà, daspö la creaziun dal stadi federativ, cha la Svizra tudais-cha e quella romanda sajan jüstamaing rapreschantadas. Per l'armada, la regla es cha las truppas han da gnir instruidas e cumandadas in lur lingua naziunala. Illas unitads cumpigliand truppas da linguas diversas, ils cumonds sun tradüts. Per ils examens federals da meidis, existan comischuns d'examen distinctas e parallelas per la Svizra tudais-cha e quella romanda. Da tuot quai resorta, cha la noziun costituziunala da lingua naziunala as transfuormet in quella da lingua da stadi o uffiziala. La garanzia costituziunala da las linguas naziunalas as extenda be al dret da la Confederaziun id als rapports da quista cun ils Chantuns. Il dret intern da quists ultims nun and vain toc. (cfrta Fleiner, *Bundesstaatsrecht*; Burkhardt, *Kommentar zur Bundesverfassung*; Salis, *Droit fédéral suisse*.)

Nus avains exprimà l'avis, cha il legislatur da 1848 culliaiva alla moziun da lingua naziunala, fingià l'idea da lingua uffiziala e cha la limitaziun da la garanzia costituziunala a las principalas linguas dal pajais, nu significhava dafatta brich, cur ch'ün adoptet la prüma constituziun, da snajar al rumansch il caracter da lingua originala o dal refüsar il dret d'exister. L'evoluziun consecutiva davo il 1848 conferma quist möd da verar. Cumbain cha'l rumansch nu saja arcognuoschü illa constituziun federala sco lingua naziunala (= lingua uffiziala) las autoritads federalas han tuottüna infin a qua tgnü quint dals jüstifichads giavüschs dals Rumanschs e da la Regenza grischuna, per quant chi resguarda la piazza dal rumansch illa vita publica e las masüras a pro da quel. Tant dal 1872 co dal 1874 ils progets da constituziun, chi stovaivan gnir suotmiss a la votumaziun dal pövel e dals Chantuns, gnittan sün dumanda dal Pitschen Cussagl grischun, vertids ils duas principals dialects

retorumanschs a cuost da la confederaziun (la quala fet del reist observar da nun esser legalmaing obliada da far talas traducziuns). Percunter, il Cussagl federal adoptet ün cuntegn negativ (as basand sün l'artichel 116 da la constituziun) cur cha ils 27 October 1876 il Pitschen Cussagl grischun dumandet, cha tuot las ledschas federalas suotmissas al pövel sajan vertidas il rumansch da la Sur-selva. Tuottavia ha lura la Confederaziun, in accordand libramaing subsidis, pussibilità la publicaziun da ledschas federalas vertidas in rumansch, nempe dal Dret d'obligaziuns, da la Ledscha sur scussiuns e fallimaints e dal Cudesch civil svizer. Ils ans 1892 a 1919, la Confederaziun ha facilità la publicaziun da la Crestomazia Decurtins cun subsidis totals da Fcs 32000. Daspö 1905 la Societad Retorumanscha artschaiva per la compilaziun da seis dicziunari üna subvenziun annuala, chi es statta ils prüms trais ans da Fcs 2500.— e dal 1908 al 1935 da Fcs 4500.—. Per 1936 e'ls ans sieuaints avaivans nus previss da portar quista somma a Fcs 6500.— per permetter la stampa dal dicziunari, mo nossa proposta urtet davant a las inexorablas exigenzas dal seguond programm finanziari. Impé da gnir augmantada, la subvenziun stovet gnir scurznida dal 25 %, nempe a Fcs 4875.—. La subvenziun accordada a la Lia Rumanscha sieuit il medem destin. Quella füt dal 1921 al 1933, annualmaing da Fcs 10mila, mo sbassada a Fcs 7500 dal 1936/37. — Daspö l'entrada in vigur da la ledscha dals 15 Marz 1930, resguardand la subvenziun federala a la scoula elementara publica, il Chantun Grischun, in vista da sia situaziun da chantun cun trais linguas, survain ün subsidi supplementari da 60 centesims per minchün da seis 56712 abitants da lingua rumanscha o taliana. Da quant chi preceda resorta, cha la Confederaziun nun ha bricha agì da madrastra invers il rumansch, cum-bain cha la constituziun nun haja fat da quista lingua, üna lingua naziunala. Las autoritads federalas, han miss il dret natüral nö' scrit dals Rumanschs a pro da lur lingua materna, sur il dret scrit. Tras quai ellas han lavurà, in masüra importanta a la realisaziun dals giavüschs chi animeschan hoz nos confederats rumanschs. Avant da tour posiziun in resguard a la dumanda avanzada dal Pitschen Cussagl grischun, vulessans amo sclêrir plü detagliadamaing l'istorgia e l'originalitad da la lingua e da la cultura rumanscha.

III.

Originalitad et importanza dal rumansch.

Sco cha in Frantscha, suot l'influenza gallica, il latin as transfuormet in franzès, in Rumenia suot quella dacica in rumen, eir il *rumansch* deriva d'üna varietad dal latin, chi porta il sagé da la populaziun preromana dal Grischun, dals *Rets* e lur *davonaschüds*, chi avdaivan in quel territori. Üna simpla frasa sco quista: *Taidla tat, ins tucca ils zenns-baselgia per tschunchesmas* (écoute grand-père, on sonne les cloches de l'église pour la Pentecôte; Senti, nonno, suonano le campane della chiesa per la pentecoste), muossa letta co lungs commentaris istorics, l'originalitad dal rumansch. Ingün' otra lingua romanica scritta nu cognuoscha hoz il verb *tadlar* ni'ls substantifs *zenn* e *tschuntschaismas*. Ingün' otra lingua nu possedescha neir il verb *tuccar*, ni'l substantiv *tat* (per bapsegner), be il rumen dovra amo, sco'l rumansch, il pled *basilica*, per indichar n'importa che baselgia. Foneticamaing, ils diphtongs *teidla* e *tschunchesmas* algordan cunsunanzas simlas ils dialects da la Svizra romanda; l's dal plural chi as pronunziescha in *zenn's*, *tschuncheisma-s*, chatta seis equivalent il vegl franzés, intant cha la conservaziun da la vocala finala *-a* da *baselgia*, nu's chatta plü in Frantscha, mo bainschi in Italia e Spagna.

Il stüdi cumparativ da las linguas romanicas muossa, quant cha'ls dialects rumanschs e las correspondentas linguas scrittas, as disferenzieschan sco: sun, fuorma, frastas e tscherna dals plets, da las linguas scrittas franzèsas e talianas. Parcunter existan rapports plü strets tanter il rumansch dal Grischun, e'ls dialects ladins da las Dolomitas, cun il ticinai dal Sopra-Ceneri e'ls dialects vodais e valaisans. *L'autonomia* dal rumansch chatta sia explicaziun tras duas avenimaints memorabels da la prüma etad d'mez. L'an 537 la veglia provinza independenta illas ôtas alps reticas, la «Raetia prima» dals Romans, es cedüda tras l'imperi talian dals Gots a l'imperi franc e il an 843 l'ovas-chadi da Cuaira vain distachà da l'archiovais-chadi da Milan, per gnir unì a quel da Magonza. Daspö 1400 ans, la Rezia es damaja oriantada politicamaing vers il nord e tras l'intera etad d'mez; ella reista strettamaing culliada a l'istorgia politica et intellectuala da la Svizra oriantala e centrala e dal Tirol. Vers l'an 1000, la Rezia deira, salvand las valladas da

Misoc e Puschlav, ün territori spür rumansch. Üna part dal Grischun actual viavant rumanscha (Partens, Schanfigg e Signuradi) ha adoptà tanter il XIII e'l XVI tschientanêr il dialect alemanic. L'otra part dals Grischuns da lingua tudais-cha, deriva dals «Walsers» gnüds pro dal Vallais e fixads il cuors dal XII al XIV tschientanêr in alchünas ôtas valladas, usché cha'l Grischun viavant exclusivamaing «latin», es dvantà ün pajais cun trais linguas, prezis sco la veglia Confederaziun dals 8 chantuns, interamaing alemanica, as transfuormet causa sias alianzas e pajais sogets in stadi da trais linguas. Üna cumbatta obstinada cunter la nöblia eistra e guerras da liberaziun, manadas cun rara energia cunter l'Austria e cunter Milan, unittan strettamaing Rumanschs, Grischuns da lingua tudais-cha i taliana in *trais Lias*, bainischem suvent suot manadschunzs rumanschs. Tanter ils truaders, ambaschaduors o chapitanis, chi defendènn cun energia e prudenscha ils interess da lur patria, ün chatta ils Juvalta e Tscharner da la Domlias-cha; ils Castelberg, Demont, Capol, Vieli da Surselva; ils Travers, Champell, Planta, Saluz, Stupan d'Engiadina. Il vendschader da Chalavaina, Benedict Fontana, deira da Surmir, Giöri Jenatsch da Samedan.

Ün müdamaint profuond ha lö il XVlevel tschientanêr. Cun la plaina conscienzcha da lur indipendenza, acquistada süls champs da battaglia ed illas negoziaziuns diplomaticas, ils Rumanschs chat-tènn il curadschi da metter ad ir lur idiom, (dovrà fin a quel müdamaint be sco linguach tschantschà) eir sco lingua scritta, impé dal latin o dal tudais-ch. Il an 1527, l'umanist e hom da stadi *Gian Travers*, chi per plüs rapports tir' ad adimaint seis cuntemporan bernais *Niklaus Manuel*, descriva in ün poem istoric il decuors da la guerra da Müs in rumansch da l'Engiadin' Ota. Vainchitrais ans plü tard, *Giachen Bifrun* da Samedan, fa üna traducziun magistrala dal Nouv Testamaint. Dal 1562 *Duri Champell*, tradüa cun granda forza poetica ils Psalms, in rumansch d'Engiadina Bassa. Al cumainzamaint dal XVIIvel tschientanêr, cumpara eir la literatura rumanscha renana (Sur- e Sutselva) cun üna importanta versiun dal N. T. id otras publicaziuns religiusas. Chi nu saja stat pussibel da fuormar il XVIvel secul üna *lingua rumanscha scritta*, mo chi and sajan stattas creadas *duas*, dependa da la cretta separada. Mo i reista tantüna il *fat essenzial*: cha daspö 400 ans, il cuvi

as addressescha a seis administrads, il ravarenda o'l plevan a sia raspada, il magister a seis scholars, il poet e il chantadur a seis pövel, tuots s'inservind da la *lingua scritta*. Il XIXvel tschientanêr, ans distingueschan tanter otras persunalitads, illa Surselva: il naturalist *Placidus a Spescha*, il poet epic *Giachen Chasper Muoth*, ils novellists *Giachen Michel Nay* e *Gian Fontana*, ils poets lirics *Gion Antoni Huonder*, *Alfons Tuor* e *P. Maurus Carnot*; ill' Engiadina: *Zaccaria Pallioppi*, *Schimun Caratsch*, *Gian Fadri Caderas*, *Peider Lansel* e. o. p.

La seguonda mitad dal XIXvel tschientanêr, cun dervir largia maing la porta als turists id a l'industria dals hotels, augmainta il medem temp eir ils privels per il rumansch. La posiziun dominante cha ils Rumanschs giodaivan illa «veidra libra Rezia» independenta, avaiva resanti fingià ün grand dan in seguit a la reuniun cun la Confederaziun dal 1803. Il an 1900, malgrà la fermischma immigraziun da la Bassa a Cuaira, Tavo, Arosa, Tusan, San Murezzan etc. la populaziun rumanscha rapreschainta amo üna terzavla part da la populaziun totala, il compless da la Confederaziun fa quai oura pac plü co l'ün per tschient. Davant a l'immigraziun vi plü invadenta d'elemaints d'otra lingua, mnatscha seriusischma per las secularas tradiziuns linguisticas e culturalas, sco per lur characteristics chasamaints e las veglias üsanzas localas, ils Rumanschs as sun a la fin sdatas. Suot la guida dad homens giüdius, els han cumanzà a tour conscienzcha da lur esser. Ils confederats d'oters linguachs, sieuan cun profuonda emozion, quists sforzs cha juvens i vegls mainan, cun nöbeltad da mezs, per il dret da mantgnair lur veidrischma aigna vita linguistica e culturala, il vaira sen democratic svizer. Ils fils directivs da quist movimaint da renaschenscha, as concentreschan tuots illa *Lia Rumanscha*, suot la vigilanta directiva da *Giachen Conrad*. Quista Lia lavura sainz' as stanglantar, per mantgnair e svilupar la lingua materna illa scoula populara, illa instrucziun religiosa e'ls rapports da Rumanschs tanterpêr. Grammaticas e vocabularis, chi correspuondan a las necessitads da la vita d'hozindi, vegnan miss ad ir per üna instrucziun bain fundada illa lingua da la mamma. Ediziuns bun marchà da las ouvras plü importantas da poets e prosatuors, rendan quistas accessiblas a mincha famiglia rumanscha. Il chantun organisescha eir cuors specials da vacanzas, per facilitar als ma-

gisters illa scoula elementara da duas linguas, la greiva incombenza: da famigliarizar ils scolars cun lur lingua materna e dals muosar il medem temp eir il tudais-ch.

La constituziun grischuna dal 1892/94 cuntegna al artichel 46 la disposiziun sieuainta: «Las trais linguas dal chantun sun garantidas sco linguas chantunalas.» L'istessa disposiziun as chattaiva fingià illa constituziun dal 23 Mai 1880, intant cha las constituziuns chantunalas dal 1820 e 1850 nu manzunaivan zist las linguas dal pajais.

Seguond la pratcha, ils rapports conclusivs dal Grand Cussagl (usché dits: *Abschiede*) vegnan regularmaing vertids e stampads in rumansch sursilvan. Mo siand tras il Cussagl discutà id adoptà be il text tudais-ch, ha quist sulet il character autentic. Las autoritads chantunalas piglian sainzoter cognoschenscha da chartas e dumandas scrittas in rumansch, mo sco regla generala vain raspus in tudais-ch — salvand ils cas ingio ün sto suppuoner cha'l destinatari nu sapcha quista lingua. I nun existan ingünas prescripziuns legalas in quant a l'adöver dal rumansch davant jüdisch. Ils jüdeschs in terra rumanscha, il jüdesch d'instrucziun chantunal, sco eir il tribunal federal, acceptan actas e chartas in rumansch. Al Tribunal federal, in cas rumanschs d'appellaziun, las sentenzas vegnan vertidas in tudais-ch, ils cuosts giand a quint da las parts (quai chi dess però gnir müdà). Davant jüdesch, ils advocats tschantschan generalmaing tudais-ch, eir pro tribunals ingio ch'els füssan patruns da pledar in rumansch. In scoula, ils prüms quatter ans l'instrucziun es datta in rumansch. Cun la tschinchavla annada cumainza l'instrucziun dal tudais-ch. Las autoritads scolasticas sun libras da far cumanzar il tudais-ch fingià il quartavel an. Disgrazchadamaing sto ün pürmassa cunfessar, cha la scoula in terra rumanscha ha gnü svesch lönch e plü co lönch mêt part da la cuolpa, scha la cultivaziun dal rumansch es ida inavo. A la fin dal tschientanêr passà id amo perfin al cumanzamaint da l'actual, ün ha fat sforz per abolir dal tuot l'instrucziun rumanscha in scoula. In grazcha da l'allegraivla renaschenscha il seguond e terzavel decenni da nos tschientanêr, il rumansch es fortunadamaing sün buna via da tuornar in onur, tant a la scoula elementara co a la scoula chantunala. Nun dubitains brich cha l'arcognuoschimaint dal rumansch nu vegna a dar üna nouva impulsium a quists sforzs, nus giavü-

schain quai vivamaing. Perché il pissêr da mantgnair e da rinforzar la cultura originaria tant illas valladas rumanschas co in quella talianas dal Grischun, nu spetta in prüma lingia nimia a la Confederaziun, mo al Chantun, chi ha eir el sün seis territori, trais linguas e trais culturas differentas.

IV.

Revisiun da l'artichel 116 da la constituziun.

Miss in clêr cha'l rumansch es üna lingua independenta cun character ajen, schi nun esa greiv a trar las consequenzas logicas da tala constataziun. Il fat cha'ls Rumanschs sun be 44000, damaja apaina üna tschientavla part da la popolaziun totala, nun ans sto impedir d'accordar a lur lingua il dret ch'els dumandan, nempe da gnir arcognuoschüda constituziunalmaing. Per nus decida unicamaing il fat, ch'üna fracziun dal pövel svizer tschantscha rumansch sco lingua materna e cha quista sia lingua materna es fermamaing inraischada in üna part da nos territori svizer. Ch'ün pitschen pövel illas muntagnas reticas, haja gnü l'energia dūrant il cuors straminabel dals tschientanêrs, da mantgnair seis ajen idiom, dal defender cun success, rivand perfin al puonch dal podair dovrar sco lingua scritta e litteraria, es ün fat al qual nu podains snajar nossa admiraziun. La defaisa spirituala da nossa patria dumanda d'arcognuoscher giuridicamaing quista lingua e d'incuradschar sia conservaziun. Güst daspö chi's tratta d'üna lingua tschantschada in nos pajais be tras üna pitschna fracziun, quai impuona, seguond nus, obligs specials. Scha oters pajais, chi's fuormettan in grazcha d'üna comünanza da linguach, resguardan l'unitad da la lingua sco elemaint essenzial da lur forza, schi per nus la particularitad e la grandezza da nos stadi federativ, consistan illa uniun e'l conviver in bun accord da tuot las linguas inraischadas in nos terratsch, linguas chi appartegnan al patrimoni spiritual da nossa naziun. La ricchezza da nossa vita naziunala nascha da las fuormas multifarias da nossas valuors spiritualas e dal liber svilup da las differentischmas forzas chi contribueschan a far früttar la vita spirituala da nos pajais. Per tal motiv, quai correpuonda eir tuotafat a nossa concepziun dal stadi, d'accordar a la

plü pitschna da nossas gruppas linguisticas, l'istessa libertad, ils medems drets sco a tschellas.

Tuottavia ün sto arcognuoscher cha la realtad oblaja, in vista da las consequenzas materialas e giuridicas d'üna tala inguaglien-scha dal dret, da nu surpassar tscherts terms. Vulessans nus far dal rumansch üna *lingua uffiziala* da la Confederaziun, sco las trais otras linguas naziunalas, schi l'administraziun e las finanzas federalas gnissan qustras aggravadas cun üna chargia dal tuot sproporziunada al böt vogliü. Üna simla soluziun, surpassess lura eir dafatta quai cha'l Grischun svesc accorda a seis vaschins ru-manschs. L'arcognuoschimaint dal rumansch sco lingua uffiziala da la Confederaziun, cun l'insembel da las consequenzas chi and derivessan, gniss a surpassar tuotta necessitad et appusaivlezza. Sgür e tschert cha mincha Rumansch sà eir ün' otra lingua naziu-nala e po damaja correspuonder cun las autoritads federalas. Tant da plü vala quai pro ils homens tschernüds tras il pövel rumansch sco seis rapreschantants davant a las autoritads. Cha'l pövel ru-mansch haja inclet las necessitads da mantgnair la lingua da la mamma ill' aigna terra id a l'eister, restand lapro tantüna in contact vivaint cun las grandas linguas d'importanza mundiala, es sco dit, ün fat bunamaing admirabel. Mo quai nu füss lura gnanca piz ra-dschunaivel e perfin dal tuot inütel, d'arcognuoscher il rumansch sco *lingua uffiziala* da la Confederaziun.

Ils Rumantschs svesa, scopür il Grand e'l Pitschen Cussagl grischun, as sun eir rendüts conscienzhusamaing quint da las cun-diziuns realas existentas e da lur pussanza. Uschè lur dumanda reista dal tuot radschunaivla. In sia istanza il Pitschen Cussagl grischun svesc ha fat vigurusamaing resortir ils inconveniaints chi gnissan a resutar, cun admetter il rumansch sco lingua uffiziala. Daspö dumanda el l'arcognuoschimaint dal rumansch be sco lin-gua naziunala. Linguas uffizialas dessan reistar exclusivamaing, sco fin ad uossa, il tudais-ch, il franzés e'l talian.

In vista d'eventualas contraversas chi podessan as preschantar plü tard, quista dumanda sto gnir examinada cun precisiun. Fin a qua, nos dret federal cognuschaiva in fats linguistics be üna suletta noziun, quella da «linguas naziunalas», noziun chi gniva applichada sainzoter a tuot las linguas arcognuoschüdas. Dasper' a motivs profuonds plü pussants, quista regla es statta sgür i tschert

üna da las radschuns in grazcha a las qualas, daspö cha nos stadi federativ exista, noss' istorgia nun ha mà nō' cognoschü cumbattas linguisticas o eir be divergenzas d'importanza illa interpretaziun da l'artichel 116. Nun esa da tmair, cha cun la distincziun proponüda, tanter linguas naziunalas e linguas uffizialas, nu vegnan a nascher divergenzas illa interpretaziun da quistas duas noziuns? Ün stadi sco nos, cun pövels tschantschand linguas diversas, nun ha el plü co oters l'ôta missiun da prevgnir fin dal nascher tuottas contestaziuns linguisticas? Penetrà da quist' idea, il Prof. Fleiner (vide artichel illa Neue Zürcher Zeitung N. 589 e 590 — acclus a l'istanza dal Pitschen Cussagl grischun) declera ch'ün sto abstrahar da müdar l'artichel 116 da la constituziun e preverar plüchöntscha üna resoluziun federala a favur e sustegn da la lingua e da la cultura rumanscha. A quista proposta sto ün però observar, cha la manifestaziun dal Grand Cussagl grischun e l'istanza dal Pitschen Cussagl, chi's basescha sün quella, sun gnüdas davo l'artichel da Prof. Fleiner e cha quellas nu tendaivan brich dad obtgnair üna resoluziun federala mo dumandan expressamaing cha il rumansch vegna arcognuoschü sco lingua naziunala illa constituziun. Il rumansch nu podess gnir designà, ni sco üna da las linguas naziunalas, ni da las linguas principalas da la Svizra, be tras üna resoluziun federala. Siand la decisiun federala obliada d'as tgnair vi da l'artichel 116 da la constituziun, ella nu das-chess as metter in contrast cun quista. Impé da supprimer la differenza da trattamaint, chi causescha las almantanzas dals Rumanschs, quella füss probabelmaing amo aggravada. In lur istanza ils Grischuns nu mettan hoz brich pais sün il sustegn material direct o indirect da lur lingua mo sün seis arcognuoschimaint ideal e il pü pussibel solenn. Nus dividain lasupra il möd da verar da Dr. Heinz Haeberlin, viavant cussglier federal e chef dal dipartimaint da jüstia e polizia, al qual nos dipartimaint da l'intern avaiva suotmiss la fatschenda per obtgnair ün preavis. Nus stimains daspö ch'üna simpla relaziun federala, il sen propuonü tras Prof. Fleiner, nu permettes da dar interamaing satisfacziun als ligiaisems giavüschs dals Grischuns rumanschs. Sco chi expuona Dr. Haeberlin: «l'appel cha l'assemblea da Razèn adressed a la Confederaziun, voul cha'l rumansch figürescha illa constituziun, sco üna da las linguas svizras. Dintant cha plü bod il stüdi da la lingua rumanscha scritta,

interessaiua solum ils scienzchats o dschain las classas cultivadas, hozindi stovainsa vair aint, chi nu's tratta brich d'üna fantaschia d'intellectuals o d'üna speculaziun per far munaida e neir d'üna vöda presumpziun locala. Mo chi's tratta uossa quia bel e bain d'üna iniziativa populara rumanscha, s'adressand al pövel svizer tras las autoritads constituidas. «I'm para, cha la dumanda dals Rumanschs haja inscuntrà la dretta via pro l'orma dals confederats.» Bain d'inrrar üna dumanda da revisiun costituziunala ha chattà pro'l pövel svizer e in tuot las parts dal pajais ün' accoglientscha uschè cordiala id entusiastica. Nos pövel ha rasanti il soffel vivifichant da quel movimaint disinteressà, chi voul mantegner üna preziosa part dal patrimoni spiritual da la Confederaziun, nempe: il dret, la libertad e l'existenza da la lingua materna d'ün schllass pövel confederà, chi onurescha id ama paschiunadamaing quella sia lingua materna, sco sancha jerta dals perdavants.

In preschentscha d'üna manifestaziun usché allegraivla da l'orma da nos pövel, nu füss quai stên puchà da stendschantar quella, be per scrupels e temmas exageradas d'eventualas difficultads d'interpretaziun? Il seguond chapitel dal preschaint messagi vainsa quintà, co illa Dieta dal 1848, eira in ün prüm temp stat adoptà, per l'artichel 109, ün text plü precis, mo cha zieva la comischium ha das-chü tscherner üna redacziun plü simpla e plü elastica. Il möd da proceder dals creatuors da nossa prüma costituziun federala e las experienzas fattas davo pro, ans autorizeschan da gnir incunter cun quaida fiducia, al giavüsch da la regenza grischuna. Cun ün zichet da buna voluntad, nu saraja illa pratcha gnanca piz greiv da chattar üna interpretaziun sana e radschunai-vla dal nouv artichel costituziunal. Quai sarà rendü amo ün toc plü facil tras il fat, ch'in sia istanza la regenza grischuna ha fixà sves il cunfins da tala interpretaziun.

Avains damaja concordà cun il Pitschen Cussagl grischun da rediger il nouv artichel 116 sco sieua: .

«Il tudais-ch, il franzès, il talian ed il rumansch sun las linguas naziunalas da la Svizra.

Sun declaradas linguas uffizialas da la Confederaziun: il tudais-ch, il franzés e il talian.»

Il prüm alinea dal nouv artichel 116 rapreschainta seguond nus, simplaing la *constataziun* d'ün fat existent. Il rumansch

vain arcognuoschü al pêr dal tudais-ch, dal franzés e dal talian, sco üna da las linguas svizras. Lingua independenta chi ha seis character ajen e cun quai seis dret a l'existenza. Sco *lingua naziunala*, inclejains üna da las linguas tschantschadas e scrittas illa naziun svizra e ch'ella arcognuoscha sco talas illa constituziun.

Percunter il seguond alinea, las linguas *uffizialas* vegnan limitadas, sco fin ad uossa: al tudais-ch, al franzés id al talian. Suot quist resguard nu daja dimena ingün müdamaint, ni in fat, ni in dret. Là, ingio cha ledschas, ordinaziuns e reglamaints manzunan linguas naziunalas, stovran d'uossa invia las disposiziuns relativas as rapportar a la nouva noziun da linguas uffizialas, per gnir interpretadas id applichadas in quist sen. In redigind nos seguond alinea, in möd analog al text da l'artichel 116 actual, ans disferenzchains da la proposta primitiva da la regenza grischuna, preferind ün text chi declara, sco fin a qua, il tudais-ch, il franzés e'l talian, esser linguas uffizialas da la *Confederaziun*. Seguond la proposta grischuna il seguond alinea tunaiva: «Las linguas uffizialas sun il tudais-ch, il franzés e'l talian.» Quai ans para preferabel da surlaschar las dumandas linguisticas per la Confederaziun sco il passà, ad ella suletta. Il reglamaint intern dals chantuns cun plüs linguas, dess, sco fin ad uossa, gnir impè surlaschè al dret chantunal.

Siand il rumansch declarà lingua naziunala mo brich uffiziala, la segunda difficultad chi naschaiva da l'istanza grischuna, perda sensibelmaing d'importanza. Quista difficultad deriva dal fat, cha nu'ns chattains be in preschentscha d'üna lingua rumanscha unica, mo da differentes dialects e perfin da plüs linguas scrittas. La diversitad dals idioms rumanschs gniss effectivamaing ans causar ün grand imbaraz, schi's trattess da conferir ad ün da quels ils drets d'üna lingua uffiziala federala. Mo daspö chi vain renunzchè da far quaitant, nun manglains neir examinar quala da las linguas rumanschas scrittas saja da tour in consideraziun. L'arcognuoschimaint dal rumansch as referescha a l'insembel da la lingua rumanscha, sco noziun collectiva dals differentes idioms rumanschs, chi sun tschantschads e scrits il Chantun grischun. Schapür, co chi'd es success otras jadas, importantas ledschas federalas avessan da gnir vertidas in rumansch, ans reservessna, d'incletta cun la regenza grischuna, da decider cas per cas, in quala da las linguas scrittas cha la traducziun stovess gnir fatta. E scha finalmaing l'in-

terpretaziun e l'applicaziun dal nouv artichel 116, avessan d'inscuntrar qua o là difficultads realas, saraja adüna pussibel, in graz-cha da mezs legislativs, da rivar a la clêrezza vogliüda.

V.

Las otras dumandas dal Pitschen Cussagl grischun.

Nus fains damaja la proposta da dar seguit, il sen da las explicaziuns chi precedan, a la dumanda principala dal Pitschen cussagl grischun, tendand a la revisiun da l'artichel 116 da la constituziun federala. Quista dumanda principala deira cumpagnada d'üna seria d'otras dumandas cha nus vulains examinar amo a la cuorta. Quellas chi nu sun stattas fingià trattadas, laschan as resümer ils trais puonchs sieuaints:

1. La Confederaziun dess admetter, cha singulas ledschas fundamantalas vegnan eir il avgnir vertidas in rumansch, e cha quist vegna dovüdamaing resguardà eir illa nomenclatura, pro inscripziuns, affischas e. u. i. Las relativas normas dessan gnir fixadas in üna speciala ordinaziun federala.

2. Scha, in afars pendants davant istanzas administrativas e giudiziarias da la Confederaziun, vegnan inoltradas actas rumanschas chi stögljan gnir tradüttas, schi'ls cuosts relativs nu dessan aggravar las parts.

3. La Confederaziun vögla cuntinuar a cuntribuir als mezs necessaris per podair stampar successivmaing ils differents vocabularis scopür il grand Dicziunari rumansch-grischun, in davoman cha'ls relativs manuscrits sun perderts per la stampa. Ella cuntinuarà istessamaing a suostgnair las meras da la Lia Rumanscha in vista dal mantegnimaint e cultivaziun da la lingua rumanscha.

Giuridicamaing, quistas dumandas nu pon gnir trattadas insambel cun la progetada revisiun da la constituziun. La realisaziun dals giavüschs cha quellas espriman, dependa per la mêt part da masüras d'administraziun, chi sun da competenza da las autoritads administrativas o da l'Assamblea federala. Uschea podains ans limitar ad alch cuortas observaziuns per indichar, seguond nus, l'ulteriura via da sieuer.

Sco cha nus avains comunicrà süsura, tschertas ledschas federalas importantas sun fingià stattas vertidas cun l'ajüd finanziari

da la Confederaziun in üna da las linguas scrittas rumantschas. Nus stimains natüralmaing cha il avgnir, la Confederaziun nun daschess far main co quai ch'ella ha fingià gnü fat. Sün dumanda da nos dipartimaint da l'intern dal 7 nov. 1935, il Pitschen Cussagl grischun ha cun charta dals 3 schnêr 1936, precisà plü detagliadamaing seis möd da verar in rapport a traducziuns rumantschas da ledschas federalas, sco sieua: «Per quai chi resguarda la traducziun da ledschas importantas, sco la costituziun federala, il cudesch civil e. o. p., schi resorta fingià da nossa istanza, cha ils Rumantschs e'l Pitschen Cussagl, laschettan crodar la dumanda dal 1877. Seguond tala, la Confederaziun avess stovü far tradüer in rumansch a seis cuost, tuot las ledschas federalas suotmissas a votumaziun populara. Per motivs pratics q. v. d. finanziaris, nus eschens daperüna cha talas traducziuns sajan limitadas a las ledschas fundamantals, sco fingià dit süsura. Nus ans impissains avant tuot a la costituziun federala e sias modificaziuns, mo eir al cudesch civil svizer, al dret d'obligaziuns, al futur cudesch penal, a la ledscha federala per scussiun e fallimaint o ad otras ledschas da dret public, penal o privat, da granda importanza per la totalitad da nos pövel. Id existan fingià versiuns rumantschas, da la costituziun federala, dal cudesch civil, il dret d'obligaziuns, la ledscha federala da scussiun e fallimaint, per quellas as trattess damaja be da las completar in mettand pro las modificaziuns avgnüdas. Dal reist co indichar definitivamaing las ledschas ch'ün stovess tradüer, cur nu savains che indriz la legislaziun federala vain a tour? Sch'ün vess p. e. d'edictar ün cudesch da procedura civila e penala, quel füss, plü co probabel, destinà a gnir tradüt in rumansch. Per quai avaivans propuonü da fixar in üna ledscha o ordinanza speciala, chi podess gnir stabilida parallellamaing al proget da revisiun da la costituziun, las directives chi vessan da dar norma per la traducziun da ledschas in rumansch.»

Nus eschens d'avvis, cha l'istanza dal Pitschen Cussagl grischun, da tradüer in rumansch las ledschas federalas importantas, dess in princip gnir approvada. Tuottavia dessan las traducziuns gnir limitadas e ledschas strettamaing in connex cun la vita giuridica dal pövel e chi per tala radschun sto dvantar patrimoni da la collectivitad. Scha p. e. jüst ün eventual reglamaint da procedura civil e penal aintra in tala categoria, vulessans nus tantüna metter

amo in dubit. Per spargnar cuosts inütels, dess seguond nus, üna ledscha gnir vertida in rumansch, pür davo cha quella es entrada in forza. Admiss da tuots cha'l rumansch nun es lingua uffiziala da la Confederaziun, la traducziun rumanscha, cumbain publichada uffizialmaing, nun savess natüralmaing avoir il caracter d'ün text original autentic. Quaitant correspuonda dal reist, tuotafat a la pratcha legislativa sieuida il Chantun grischun sves. In resguard als cuosts da la traducziun, stimains cha quels nu podessan gnir surtuts da la Confederaziun suletta, almain infin cha sia situaziun finanziaria nu saja sensibelmaing meldrada. Ans impissains a la pussibilitad d'ün scumpart, seguond il qual la Confederaziun pajess p. e. duas terz dals cuosts ed ün terz il chantun. Percunter nun chattessans brich indichà da fixar tras ledscha o regulamaint las normas necessarias per las traducziuns. Quai ans paress pac opportun ed il mumain actual perfin malmadür. Sco cha la regenza grischuna admetta sves, füss quai p. e. stên greiv da fixar ouravant las ledschas da tradüer. Ans para preferabel da surlaschar in tuotta fiducia, la realisaziun da quel giavüschi a la pratcha, l'avgnir vain lura a muossar, schi fa propi da bsögn d'üna ledscha federala in proposit. Jüsta in quist resguard, esa tschertamaing letta da nu's liar mans e peis cun prescripziuns legalas, per laschar tant plü libertad e plü spazi al funcziunamaint da la vita cun seis multifaris bsögns reals.

Quista observaziun es valabla eir per la dumanda da la Regenza grischuna in resguard a la nomenclatura, inscripziuns id affischas. In sia charta dals 3 schner 1936, il Pitschen Cussagl declara darché, ch'el dà gronda importanza ad inscripziuns rumanschas *eir* ils territoris rumanschs o mixts dal chantun grischun. Scopür als registers cadastals, chartas geograficas, oraris da via d'fier e posta, tablas id affischas da tuottas sorts. L'istessa dumanda fa el eir per las inscripziuns da la posta federala, da la dogana e da l'administraziun militara in quels territoris. Nus declarains d'esser in princip interamaing daperüna cun quistas exigenzas, las arcognuoschand sco tuotafat ligiaismas. Quai füss effectivamaing üna cuntradicziun, d'avair arcognuoschü solennamaing il rumansch sco üna da las nossas quatter linguas naziunalas, snajand lura in medem temp als comüns, il dret d'as inservir da lur noms rumanschs. Mo quists giavüschs, per ligiaisems chi sajan, nu podran

gnir realizads be d'ün di a tschel. Ün sto in tal resguard proceder fìch precaut e pass a pass, sch'ün nu vùl far dan als interess grischuns generals e particulars. Ans impissains specialmaing sün quels centrums da l'industria d'hotels, cun noms intudais-chats (nō' sainza cuolpa dals prüm interessats!) cognoschüds il muond inter e chi sun stats adoptads illa litteratura turistica internaziunala. Il fat d'avair rimplazà ils noms da lö rumanschs, nu füt la consequenza da masüras uffizialas — artificiusas o malintenziunadas — mo bainschi il resultat d'ün fenomen da renunzchas progressivas, il temp cha la forza da resistenza dal rumansch eira transitoriamaing sco paralizada. Nus ans declarains perderts da remediar progressivamaing, insembel cun las autoritads grischunas, ils fals fats a seis temp in comün, vers quella part dal patrimoni linguistic rumansch, constitui dals noms da lö. Illas istessas disposiziuns ans declarainsa eir per quai chi resguarda ils oters giavüschs dal Pitschen Cussagl, manzunads suot cifra 1.

In seguond lö, giavüscha la regenza grischuna, cha las actas in lingua rumanscha, inoltradas a las autoritads administrativas o giuridicas da la Confederaziun, sajan tradüttas sainza cuosts per las parts, in quant cha la traducziun as demuossa necessaria. In seis rapport da gestiun per l'an 1885, il Tribunal federal ha fingià fat assavair, cha las actas inoltradas in lingua rumanscha vegnan tradüttas a seis cuost, schapür cha quellas sajan importantas per la causa (cfrta: Salis, *Bundesrecht*, II p. 109, Nr. 348). Quista pratcha dal Tribunal federal nun es mà statta müdada, sco cha nus ans eschens asgürads. Percunter vegnan las sentenzas dal Tribunal transmissas a las parts in tudais-ch (üna jada o l'otra eir in talian). Ils cuosts per la traducziun rumanscha, a caric dal tribunal, sun a quant chi para da paca rilevanza. Nus ans propuonins d'invüdar ils servezzans administrativs da la Confederaziun d'agir d'uossa invia il medem möd sco'l Tribunal federal. Quist invüd nun ha tuotavia il character d'üna decisiun definitiva. El sto be permetter da far experienzas, per constatar ils eventuels aggravis per las administraziuns ant co tour lura a seis temp üna resoluziun definitiva.

La terza dumanda dal Pitschen Cussagl grischun as referescha a l'ajüd finanziari da la Confederaziun per glivrar e stampar ils Vocabularis, il Dicziunari rumansch grischun, id a la subvenziun a la Lia Rumanscha. Nus avajns fingià expost las radschuns, per las

qualas eir las differentas subvenziuns federalas a pro da la lingua e da la cultura rumanscha stovènn gnir scurznidas. Però nus eschens dal medem avis sco la Regenza grischuna, nempe cha la Confederaziun nu stobcha refüsar d'augmantar sias prestaziuns, indispensablas per la stampa dals vocabularis e dal dicziunari rumansch grischun, pür cha quellas nu surpassan üna masüra suportabla. La situaziun da la lingua e da la cultura rumanscha es talmaing unica e las cundiziuns lur sun uschè straordinarias, cha l'applicaziun püramaing meccanica dals programs finanziaris limitescha quai massa bler. Nus eschen perinclets, cun reserva da l'approvaziun da las Chambras federalas, d'inscriver il büdget las sommas necessarias. L'aggravi supplementari chi and resultarà per nossas finanzas, nu sarà da grand' importanza ed excludains eir, cha quai possa avoir alch minima consequenza sün oters artichels dal büdget.

VI.

Revisiun da l'artichel 107 da la constituziun.

Seguond l'artichel 107, alinea 1m, da la constituziun: «Ils members e suppleants dal Tribunal federal sun nomnads tras l'assemblea federala, in pigliand resguard cha las trais linguas naziunalas sajan rapreschantadas.» Quista disposiziun sto gnir missa in armonia cun il nouv artichel 116. Seguond quel nun existan plü be trais linguas naziunalas mo quatter. Davo as avoir propuonü la revisiun dal artichel 116, ans chattainsa obliads per corrigir üna divergenza chi dà subit in ögl e per prevgnir tuots fals d'interpretaziun, d'as propuoner in medem temp eir üna modificaziun da l'artichel 107. Teoreticamaing, as podess agir in duas möds: o bain extender a la quarta lingua naziunala il dret d'esser rapreschantada al Tribunal federal, opür precisar cha quist dret as arcognuoschü a las trais linguas *uffizialas* da la Confederaziun.

L'istanza dal Pitschen Cussagl grischun disch: «cha suot quist rapport, ils Rumanschs nu dumandan in avgnir nöglia da plü co infin ad uossa.» Podains damaja conclüder, chi nu dess gnir müdà giuridicamaing inguotta neir a la composiziun dal Tribunal federal, e daspö nus propuonins d'adaptar la terminologia da l'artichel 107 a la nouva redacziun da l'artichel 116. L'artichel 107, 1 alinea, tuness uossa damaja uschéa:

«Ils members e suppleants dal Tribunal federal sun nomnads tras l'assemblea federala, pigliand resguard cha las trais linguas uffizialas da la Confederaziun sajan rapreschantadas.» Quista revisiun nun ha ün character material mo simplamaing redacziunal. Tuottavia quella dvainta necessaria per impedir cha duas disposiziuns da la costituziun nu cuntrastan tanter pêr. La prescripziun seguond la quala l'assemblea federala, dess in nomnand ils members e suppleants dal Tribunal federal tour resguard, cha las trais linguas naziunalas sajan rapreschantadas, deriva dad üna proposta fatta dal cussglier dals stadis ticinai, Airoldi. Quist, in occasiun da la discussiun per la revisiun costituziunala, illa seduta dal cussagl dals stadis dals 19 favrêr 1872, avanzet la proposta, cha'l Tribunal federal as compuoness da trais secziuns: üna tudais-cha, üna franzèsa e tschella taliana. Il Cussagl federal as siand opponü, Airoldi retret quella proposta, illa seduta dals 21 favrêr 1872, la rimplazand cun la sieuainta: «Il Tribunal federal sarà compost in möd cha las trais linguas naziunalas sajan rapreschantadas.» Il Cussagl dals stadis approvet quista nouva proposta. Il Cussagl naziunal refüset mo renunzchet a sia opposiziun illa seduta dal 20 favrêr, aviand il Cussagl dals stadis declarà da mantgnair sia decisiun.

L'adjuncziun Airoldi, resguardand la rapreschantanza da las trais linguas naziunalas al Tribunal federal, nun as chatta plü il proget da revisiun da la costituziun elavurà tras il cussagl federal ils 4 lügl 1873. Ella gnit però darché ritutta tras la comischion dal cussagl naziunal e tras quella dal cussagl dals stadis, gnind adoptada successivamaing dal cussagl dals stadis ils 22 december 1873 e dal Cussagl naziunal ils 24 schnêr 1874. Our da las deliberaziuns e pustüt dals motivs exposts d'Airoldi, resorta cha tant per el cò per ils duas Cussagls legislativs, l'expreschiun da lingua naziunala avaiva il sen da lingua *uffiziala*. Ün daiva importanza al fat, cha'l Tribunal federal avessan dad esser rapreschantadas tuot las linguas illas qualas üna questiun podaiva gnir portata avant el. Hoz ingün nun as insömgia d'introdüer il rumansch sco lingua da discussiun pro'l Tribunal federal. In quant chi's tratta d'afars da recuors, quai nun avess absolutamaing neir ingün sen, daspö cha'l Tribunal chantunal grischun redigescha sias sentenzas in tudais-ch, perfin cur chi's tratta da prozess chi sun

stats jüdichats in prüma istanza da tribunals rumanschs. Nus proponins daspö ch'ün reista pro'l stadi actual e metta simpla-
maing in armonia la disposiziun da l'artichel 107, relativa a la
rapreschantanza da las linguas al Tribunal federal, cun la nouva
redacziun da l'artichel 116.

VII.

Observaziuns finalas.

La revisiun costituziunala propuonüda nun es in sai bricha
bastanta per resolver il problem da la conservaziun dal rumansch.
Il mantegniment, la cultivaziun e la defaisa da quist venerabel
patrimoni linguistic, reistan uossa davo sco avant ed in prüma lin-
gia, il nöbel dovair dal pövel rumansch e dal Chantun grischun.
Mo l'arcognuoschiment da quista lingua sco lingua naziunala
svizra illa costituziun federala, vain ad esser ün pussant sustegn
per ils sforzs rumanschs. Scha'l pövel svizzer e'ls chantuns confe-
derats approvan in möd solenn l'arcognuoschiment dal rumansch,
quai cha nus nu dubitains gnanca piz, quista manifestaziun impre-
schiunanta cumprovarà als Rumanschs, ch'els nun sun be sulets
a proteger lur lingua e lur cultura millenaria. A l'inter pövel svi-
zer, al qual fains appell, la cumbatta obstinada dals Rumanschs
per mantegner lur chara lingua da la mamma, vain a trar ad
imaint, cha plü ôt co ils bains materials stan quels dal spiert. E
cha daspera e sura il bainesser economic da nos pajais nus avains
il dovair da defender eir sias multifarias ricchezzas spiritualas.

Suotmettains il proget da ledscha federal ad El, Signur Pre-
sident, e ad Els, fich stimads Signuors, cun l'aröv da vulair aggra-
dir l'asgüranza da nossa ôta consideraziun.

Berna, Chalanda Gün 1937.

A nom dal Cussagl federal svizzer:

Il president da la Confederaziun:
M o t t a.

Il chanzalier da la Confederaziun:
G. B o v e t.

Proget

Decisiun federala

a proposit

da la revisiun dals artichels 107 e 116 da la Constituziun federala.

(Arcognuoschimaient dal rumansch sco lingua naziunala.)

L'Assamblea federala

da la

Confederaziun svizra,

viss l'istanza dal Pitschen Cussagl dal chantun Grischun dals 21 setember 1935 e'l messaggi dal Cussagl federal da Chalanda Gün 1937,

decida:

Artichel prüm:

L'artichel 107 da la Constituziun federala es aboli e rimplazà tras la disposiziun sieuainta:

Art. 107. Ils members e suppleants dal Tribunal federal sun nomnads tras l'Assamblea federala in pigliand resguard cha las trais linguas naziunalas sajan rapreschantadas.

La ledscha fixa l'organisaziun dal Tribunal federal e da sias secziuns, il number da seis members e dals suppleants, la dürada da lur funcziuns e lur stipendi.

Artichel seguond:

L'artichel 116 da la Constituziun federala es aboli e rimplazà tras la disposiziun sieuainta:

Art. 116. Il tudais-ch, il franzés, il talian e'l rumansch sun las linguas naziunalas da la Svizra.

Sun declaradas linguas uffizialas da la Confederaziun: il tudais-ch, il franzés e'l talian.

Artichel terz:

La decisiun preschainta sarà suotmissa a la votumaziun dal pövel e dals chantuns. Il Cussagl federal es inchargià d'and metter ad ir l'esecuziun.

Conclusiun

Illa votumaziun federala dals 20 favrêr 1938, il pövel svizer ha acceptà il postulat d'arcognoscher il rumansch sco quarta lingua naziunala svizra cun grandischma magiuranza da vuschs, nempe: 572,129 Schi, cunter 52,267 Na.

Resultats dals singuls chantuns:

	schi	na
Turi	112,571	8,342
Berna	56,535	7,036
Lucerna	19,526	1,138
Uri	3,002	464
Sviz	7,132	1,402
Obwalden	1,471	134
Nidwalden	1,671	146
Glaruna	5,647	320
Zug	3,159	116
Friburg	14,801	1,152
Soletta	16,733	583
Basilea citad	35,151	2,501
» pajais	11,395	659
Appenzell Rhod. exteriur	8,056	805
» » interiur	1,739	275
Schaffusa	10,864	543
San Galla	47,138	4,396
Grischun	21,568	1,692
Argovia	51,755	6,940
Turgovia	24,887	2,121
Ticin	11,725	677
Vod	72,071	8,422
Valais	13,680	1,848
Neuschatel	8,602	438
Genevra	11,437	117

Total 572,129 Total 52,267

Viva la Svizra e Viva il rumansch!